

Tartu Ülikool
Usuteaduskond
Religiooniuuringute eriala

Lily Naruski
Eesti juudi kogukond Nõukogude perioodil (1945–1980)
Magistritöö

Juhendaja:
Anu Põldsam, PhD, Tartu Ülikool

Tartu 2021

SISSEJUHATUS	3
1. Teema põhjendus	3
2. Uurimistöö eesmärk	3
3. Meetod.....	4
4. Uurimisseis ja olulisemad allikad	6
5. Uurimistöö koostamisel esinenud raskused.....	6
6. Uurimistöö ülesehitus.....	7
1. AJALOOLINE TAUST	8
1.1. Eesti juudi kogukonnast	8
1.2. Juudid Nõukogude Liidus.....	11
2. EESTI JUUDID NÕUKOGUDE LIIDU PERIOODIL I. OLUKORRA KIRJELDUS	14
2.1. Statistiline kooslus	14
2.2. Organisatsioonid	14
3. EESTI JUUDID NÕUKOGUDE LIIDU PERIOODIL II. KOGUKONNA SISEELU JA HOIAKUD	18
3.1. Taust.....	18
3.2. Ühiskondlik elu	20
3.3. Usuelu.....	25
3.3.1. Sünagoogis käimine.....	26
3.3.2. Pühad ja šabbat.....	29
3.3.3. Toit.....	34
3.3.4. Elusündmustega seotud riitused	36
3.4. Suhtumine juutidesse.....	40
3.5. Emigratsioon Iisraelisse.....	44
KOKKUVÕTE	48
SUMMARY	56
ALLIKALOEND	50
Lihtlitsents lõputöö reprodutseerimiseks ja üldsusele kättesaadavaks tegemiseks	56

SISSEJUHATUS

Magistritöö käsitleb Eesti juudi kogukonda Nõukogude perioodil, täpsemalt aastatel 1945–1980.

1. Teema põhjendus

Olles õpingute jooksul tutvunud erinevate allikatega, mis kajastavad Eesti juudi kogukonna ajalugu ja tegemisi, panin tähele, et Nõukogude perioodi – eriti aega pärast Teist maailmasõda – kirjeldati vastavates allikates minimaalselt. Allikates kirjeldati näiteks, et Nõukogude oludes oli juudi kultuuri viljelemine võimatu (*Gurin-Loov, 1990: 4*). Kuna teadsin, et Nõukogude ajal elas Eesti aladel juute kohati isegi rohkem kui Esimese Vabariigi ajal, tundus see väide ebapiisav. Kindlasti ei saa võrrelda Teise maailmasõja eelset olukorda ning Nõukogude aega, kuid juutide kultuurilise ja religioosse elu täielik kadumine ei tundunud võimalik olevat. Seetõttu otsustasingi küsida Nõukogude ajal siin elanud juutide endi käest, kuidas nad kirjeldavat perioodi mäletavad. Oluline on ka see, et selliste intervjuude tegemise aeg hakkab varsti kaduma, kuna järjest vähem on elus inimesi, kes ka näiteks vahetut Teise maailmasõja järgset perioodi mäletaksid. Lisaks on oluline vähemusrahvuste mälestuste, kultuuri ning ajaloo talletamine.

2. Uurimistöö eesmärk

Uurimistöö eesmärgiks on täita kirjeldatud lünk ja sellest lähtuvalt on uurimistöö ülesanneteks:

1. Luua ülevaade nõukogudeaegset Eesti juudi kogukonda puudutavatest statistilistest andmetest.
2. Kirjeldada kogukonna siseelu, sealhulgas selle sotsiaalseid, religioosseid ja kultuurilisi aspekte.
3. Analüüsida kogukonna suhteid välismaailmaga, sh suhtumist juutidesse ja väljarännet Iisraelisse.

3. Meetod

Uurimistöö tugineb oma spetsiifikast lähtuvalt nii sekundaarallikatele, mis aitavad luua konteksti, kui ka Eesti juudi kogukonna seas läbi viidud intervjuudele, mille alusel jõuda uurimistööga seatud eesmärkideni.

Töö teoreetilise osa jaoks hakkasin materjale koguma juba programmi A Jewish Studies Internship for the Advanced Students and Junior Faculty raames, mis toimus 21.07.–18.08.2019 Heebrea Ülikoolis, Jeruusalemmas. Seal olles sain tutvuda sekundaarkirjandusega, et mõista, mis toimus juutidega Nõukogude Liidus laiemalt. Algselt plaanisin töösse lisada ka arhiivimaterjale ning uurida nõukogudeaegset ajakirjandust, kuid need olid ilmselgelt magistritöö mahu raamidest välja jäävad ülesanded.

Uurimistöö keskme moodustavad poolstruktureeritud intervjuud, mida hakkasin läbi viima 2020. aasta suvel. Valim moodustus lumepalli meetodil ning informantide valikul oli kriteeriumiks, et nad määratlevad ennast juutidena ning on Nõukogude ajal Eestis elanud. Kokku tekkis kaks lumepalli, kuna oluline oli koguda infot ka juutidelt, kes Nõukogude ajal Israeli emigreerusid. Kokku viisin läbi kaheksa intervjuud: neist seitse olid suulised intervjuud, millest kaks toimusid veebikõnede vahendusel (informandid elavad Israelis) ning üks kirjalik intervjuu – informant soovis säilitada täielikku anonüümsust ning minu palvel edastas talle küsimused eelmine intervjuueeritav, kellelt ma muidu tema kontaktid oleksin saanud, seejärel saadeti vabas vormis vastatud küsimused mulle tagasi. Intervjuudele viidates kasutan nende tähistamiseks tähte „I“ ja järjekorranumbrit: I1–I8. Üks intervjuudest on mitmikintervjuu, mille puhul on tegemist kahe teineteist pikka aega tundnud inimesega. Töös on nende vastused eraldatud tähistega I6a ja I6b. Kõik intervjuueeritavad sündisid Eestis aastatel 1945–1961, neist kolm olid mehed ja kuus naised.

Kasutasin poolstruktureeritud intervjuusid, mis tähendab, et olulised põhipunktid olid intervjuu jaoks olemas, kuid enamjaolt lasin informantidel vabalt rääkida, neid aeg-ajalt suunates ja vajadusel teatud küsimuste juurde tagasi tulles. Siinse juudi kogukonna üheks eripäraks on selle väiksus, kõik tunnevad kõiki, samuti soovisid osad informandid anonüümsust, mistõttu sündis otsus kõik minu poolt läbi viidud intervjuud anonüümseks jätta. Intervjuud toimusid eesti keeles, ent aeg-ajalt eelistasid informandid kasutada ka mõndasid asjakohaseid vene-, jidiši- ja heebreakeelseid mõisteid.

Hõlmavama pildi saamiseks Eesti juudi kogukonnast Nõukogude perioodil, töötasin lisaks enda läbiviidud intervjuudele läbi ka Galia Kelenzoni koostatud raamatu „Juudi pass“, mis sisaldab 48 venekeelset intervjuud Eesti juudi kogukonna liikmetega ning Centropa¹ veebilehel ära toodud 36 intervjuud Eesti juutidega, mis on veebilehel esitatud inglisekeelsetena. „Juudi passi“ intervjuud viis läbi Galia Kelenzon ning Centropa intervjuud viisid läbi Ella Lavitskaya, Emma Gofman ja Aleksandr Dusman. Neljal Centropa intervjuul ei ole läbiviijat mainitud. Nii Centropa kui ka „Juudi passi“ intervjuud on nimelised. Mõnikord on „Juudi passi“ ja Centropa intervjuude informandid samad. Ka siis, kui vastuolusid nende poolt räägitus kordagi ei esinenud, olid Centropa intervjuud sellisel juhul tavaliselt põhjalikumad.

„Juudi passi“ intervjuud on juba nende läbiviija poolt koondatud raamatusse, seetõttu viitangi neile tekstisiseselt nagu tavalisele mongraafiaale, näiteks: (*Kelenzon, 2015: 1*) jne. Centropa veebilehel ära toodud intervjuud on tekstisiseselt viidatud järgmiselt: (*informandi perekonnanimi, Centropa*), näiteks: (*Laud, Centropa*) ning kõik perekonnanimed on jäetud veebilehega samaks, isegi kui on teada, et eesti keeles kirjutatakse informandi nimi teisiti. Siinkohal otsustasin aastat mitte lisada, kuna kõigil intervjuudel ei ole seda välja toodud. Selguse huvides on kõik tsitaadid kursiivis. Centropa intervjuude täiskirjed on ära toodud allikaloendis.

Pärast intervjuude tegemist kategoriseerisin nendest saadud materjalid (egin sama ka „Juudi passi“ ja Centropa intervjuudega) ning juhul, kui vastava kategooria kohta oli sekundaarallikaid, siis võrdlesin neid intervjuudest saaduga. Kategooriad kujunesid välja vastavalt uurimistöö eesmärkidele saada rohkem teavet kogukonna koosseisu, kultuuri- ja usuleu ning välissuhete kohta ning kajastuvad ka töö struktuuris.

Töös esinevad heebreakeelsed mõisted on transkribeeritud vastavalt Jürnas Kokla, Urmas Nõmmiku, Anu Põldsami ja Kristiina Rossi koostatud heebrea keele transkriptsiooni soovituslikes reeglites² ära toodud lihtsustatud transkribeerimise reeglite kohaselt, mis on

---

¹ Centropa on rahvusvahelise haardega mittetulundusühing/instituut, mis tegeleb 20. sajandi juudi ajaloo, säilitamisega, kogudes selleks Kesk- ja Ida-Euroopa ning Balkanimaade juutide elulugusid jms. Vt ka <https://www.centropa.org/>

² Leitav aadressilt: https://www.us.ut.ee/sites/default/files/www_ut/heebrea_transkriptsioonireeglid.pdf

mõeldud populaarteadusliku kirjanduse jaoks. Jidiškeelsed mõisted on transkribeeritud vastavalt YIVO³ süsteemile ning venekeelsete allikate kirjed vastavalt EKI⁴ keelenõuetele. Ainukene koht töös, kus heebrea ja jidiši keele transkriptsioon on ülejäänust erinev, on I5'le viidates. Informant vastas küsimustele kirjalikult, ning tsitaadid tema vastustest on jäetud muutmata. Töös lähtusin põhimõttest, et proovisin intervjuueeritavate tsitaate kirja pildis võimalikult vähe muuta.

4. Uurimisseis ja olulisemad allikad

Eesti juudi kogukonda Nõukogude ajal pole varasemalt põhjalikult uuritud ja nii olid olulisemateks allikateks just kõik nii minu tehtud kui ka mulle kättesaadavaks osutunud intervjuud Eesti juudi kogukonna esindajatega.

5. Uurimistöö koostamisel esinenud raskused

Töö koostamisel ilmnis mitmeid probleeme. Esiteks pole antud ajaperioodi Eesti juudi kogukonna ajaloos varasemalt kajastatud, mistõttu on materjale selle kohta vähe või on need laiali hajutatud – arhiivides, ajakirjanduses, üksikud artiklid või märkmed suuremates kogumikes või laiemalt Nõukogu Liitu puudutavates teostes. Seetõttu oli raske leida Eestit puudutavat sekundaarkirjandust intervjuudes käsitletud teemadele.

Üheks töös esinevaks probleemiks (või miks ka mitte võimaluseks) on inimeste mälu. Intervjuude läbi materjale kogudes on tegemist väga subjektiivsete dokumentidega ning inimesed võivad asju unustada, teadlikult või mitteteadlikult mitte mainida, ilustada või koledamaks muuta jne (*Abrams, 2010: 23*). Andmeid analüüsid hoidsin seda meeles, kuid läbitöötavate intervjuude maht oli suur, mis tähendab, et enamus andmeid kordusid. Samuti sai osasid intervjuusid omavahel võrrelda, kuna informant oli sama nii „Juudi passi“ kui ka Centropa intervjuude puhul. Kuna uurisin perioodi, mida varasemalt süviti uuritud ei olnud ning mille kohta sekundaarallikaid on vähe, need olid mulle erinevatel põhjustel raskesti kättesaadavad või vajavad ajastukohast tõlgendamist, oli intervjuude tegemine õigustatud.

---

³ Välja toodud siin: <https://www.yiddishwit.com/transliteration.html>

⁴ <https://www.eki.ee/books/ekk09/index.php?p=2&p1=6&id=36>

Lisaks oli eraldi probleemiks vormistus ja viitamine. Olen väga tänulik Eesti Juudi Muuseumile oluliste materjalide talletamise eest, kuid kohati on juhtunud, et sealsed allikakirjed pole piisavalt täpsed. Sellisel juhul olen püüdnud kõik väljatoodud andmed kirje jaoks üles tähendada, ning kui esineb mingeid ebatäpsuseid siis otsustasin neile viidata allikaloendis joonealuse märkusena. Nii jäävad tekstisisesed viited töös läbivalt samaks, neid on lihtne kokku viia allikaloendis oleva täiskirjega (ja vajadusel täiskirjet toodud veebilinkide abil kontrollida), kuid samas on ka ebatäpsused ja puudused välja toodud.

6. Uurimistöö ülesehitus

Magistritöö koosneb kolmest sisupeatükist. Esimene neist käsitleb ajaloolist tausta, milles on lühidalt kirjeldatud Eesti juudi kogukonna ajalugu enne 1945. aastat ning ka juutide olukorda Nõukogude Liidus laiemalt. Teises peatükis toon välja kogukonna statistilise koosluse ning kirjeldan nii intervjuude kui ka sekundaarkirjanduse alusel sel perioodil tegutsenud juudi organisatsioone. Kolmas peatükk on kõige mahukam ning põhineb peaaegu tervenisti intervjuudel. Selles käsitlen informantide tausta (kodune keel, vanemate päritolu), kogukonna ühiskondlikku elu – niipalju kui see antud ajaperioodil võimalik oli –, usuelu erinevaid aspekte, nagu näiteks sünagoogis või palvemajas käimist, pühade tähistamist toitumist ning erinevaid elusündmustega seotud rituaale (ümberlõikamine, pulmad, matused). Veel on selles peatükis kirjeldatud suhtumist juutidesse (juudivastasust) ning emigreerumist Israeli.

1. AJALOOLINE TAUST

1.1. Eesti juudi kogukonnast

Kuna Eesti juudi kogukonna ajaloost kuni Teise Maailmasõjani (kaasaarvatud) on piisavalt kirjutatud, on alljärgnevalt esitatud vaid väga lühike ülevaade juutide ajaloost Eestis enne Nõukogude okupatsiooni. Ülevaatlikke käsitlusi kogukonna ajaloost on kirjutanud Ella Amitan-Wilensky⁵ (1971), Eugenia Gurin-Loov⁶ (1990) ja Kopl Jokton⁷ (1992, keskendub rohkem Tartule), juudi kultuurielu on kajastanud Josef Katz⁸ (2002), juudi üliõpilasorganisatsioon Toomas Hiio⁹ (1998), juudi õppetoolist Anu Põldsam¹⁰ (2010) ja Urmas Nõmmik¹¹ (2006), juutidest Tartu Ülikoolis Tatjana Šor¹² (2000), juudi keeltest Anna Verschik¹³ (2000) ja Anu Põldsam¹⁴ (2017).

Püsiv juudi elanikkond Eestis tekkis esmalt Tallinnas. Seda alates 19. sajandi esimesest poolest, kui siia jõudsid ja jäid siin paikseks tsaar Nikolai I teenistuses olnud juudisoost sõdurid ehk kantonistid koos perekondadega. Suur osa neist pöördus ristiusku ja umbes 50 jäid juutideks (*Jokton, 1992: 13; Parming, 1979*). Hiljem tekkisid juudi kogukonnad ka Tartusse ja Pärnusse ning seejärel teistesse linnadesse – nende teket soodustas 1865. aastal Aleksander II poolt välja antud luba, mille kohaselt tohtisid osad juudid (nagu käsitöölised, I ja II gildi kaupmehed ja kõrgema haridusega spetsialistid) erinevalt varasemast nüüdsest elada üle kogu

---

⁵ AMITAN-WILENSKY, Ella. 1971. Estonian Jewry. A Historical Summary - *The Jews of Latvia*, 336-347. Tel Aviv: Association of Latvian and Estonian Jews in Israel.

⁶ GURIN-LOOV, Eugenia. 1990. *Juudid Eestis*. https://museum.jewish.ee/history/jews_in_eesti_es.pdf

⁷ JOKTON, Kopl. 1992. *Juutide ajaloost Eestis*. Tartu. <https://museum.jewish.ee/history/Jokton.pdf>

⁸ KATZ, Josef. 2002. *Tallinna juutide kultuurielu 1918-1940 aastatel*. Tallinn.

<https://muuseum.jewish.ee/Culture/Katz%20diplom.pdf>

⁹ HIIO, Toomas. 1999. Jewish Students and Jewish Student Organizations at the University of Tartu – *Tartu University Museum: Annual Report 1998*. 119-172.

¹⁰ PÕLDSAM, Anu. 2011. Lazar Gulkowitsch – eine vergessene Stimme der Wissenschaft des Judentums. Seine Tätigkeit, sein Werk und seine Wirkung im zeitgeschichtlichen Kontext. Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus.

¹¹ NÕMMIK, Urmas. 2006. Relations between the Rational and the Mystical in Some Works of Lazar Gulkowitsch – *Trames Journal of the Humanities and Social Sciences*, 10 (60/55) (2), 126–134.

¹² ŠOR, Tatjana. 2000. Evrei – prepodavately v Tartuskom universitete (1632–1990) – *Evrei v menjajuščemsja mire*. III, 234–244. Riga: Fond Šamir im. M. Dubina: Čentr izučeniya Iudaiki Latvijskovo universiteta.

¹³ VERSCHIK, Anna. 2000. *Estonian Yiddish and its contacts with coteritorial languages*. Tartu: Tartu University Press.

¹⁴ PÕLDSAM, Anu. 2017. Juudi keeletülist Eestis – *Eesti Evangeelne Luterlik Kirik 100. Kirik, teoloogia, mälestused*. EELK Usuteaduse Instituudi toimetised XXVI. Tallinn: Tallinna Raamatutrükikoda. 221–237.

Venemaa¹⁵. Sama loa kohaselt võisid juudid, kes siiani olid elanud linnade lähedal külades, linnadesse kolida, mis põhjustas juudi kogukondade kasvu. Suur osa 1865. aastal Eestisse asunud juutidest olid pärit Leedust, hiljem tuli siia veel juute Kuramaalt, Poolast ja Loode-Venemaalt (*Amitan-Wilensky, 1971; Jokton, 1992: 12*).

19. sajandil oli Eestis kolm erinevat tüüpi juudi kogukondi:

- Kantonistide järeltulijad, kes olid enamasti käsitöölised ning kellel peaaegu täielikult puudus religioosne haridus, kuigi religioon oli nende jaoks olulisel kohal.
- Kuramaa juudid, kes olid saksa keelele ja kultuurile pühendunud ning
- Leedust pärit juudid, kes olid peamiselt õpetlased ja kes suhtusid kantonistide järeltulijatesse teatava põlgusega, kuna viimastel oli vähene haridus (*Amitan-Wilensky, 1971*).

1880. aastatel saadeti palju juute Tallinnast välja ning algsest kogukonnast, kus oli umbes 700–800 liiget, jäi alles umbes kolmandik (*Jokton, 1992: 12*) ning tagakiusamiste laine tõttu Venemaal toimus 1880. ja 1890. aastatel suur väljaränne, eriti Ameerika Ühendriikidesse (*Jokton, 1992: 22*), samuti loodi sionistlikke ühendusi. Selle tulemusel suurenesid, eriti noorte juutide hulgas, rahvuslikud mõtteviisid ning näiteks loodi 1904. aastal Tartus organisatsioon „Bund“. Esimese maailmasõja ajal saadeti juute Venemaa sisemaale ning seetõttu muutusid Eesti juudi kogukonnad jälle väiksemaks. Vabadussõja ajal oli palju juute vabatahtlikena Eesi sõjaväes (*Nodel, 1974: 2*).

1918. aasta „Manifest kõigile Eestimaa rahwastele“ ütleb, et „kõik Eesti wabariigi kodanikud, usu, rahwuse ja poliitilise ilmawaate peale vaatamata, leiavad ühtlast kaitset wabariigi seaduste ja kohtute ees“ ning „Wabariigi piirides elawate rahwuslistele vähemustele, wenelastele, sakslastele, rootslastele, juutidele ja teistele kindlustatakse nende rahwuskultuurilised autonomia õigused“ (*Manifest ... 1918*). 12.02.1925 võeti vastu sellekohane seadus tagades kultuuriautonomoomia kõigile Eestis elavatele vähemusrahvustele, keda oli vähemalt 3000 inimest, kaasarvatud juutidele (*Amitan-Wilensky, 1971; Parming 1979*), samas pole aga hilisemas seadusandluses selgelt määratletud, millised Eestis elavatest rahvustest olid vähemusrahvused (*Katz, 2002: 22*).

---

¹⁵ Katariina II kehtestas 1791. a Venemaa lääneosas juutide asustusala (в к Чепра оседлости) ehk territooriumi, kus juutidel oli lubatud elada (sageli ei tohtinud juudid ka nõ lubatud alal elada siiski nt linnades).

Vastuseks sellele teatasid 19.10.1925 Tallinna juudi kogukonna esindajad Eesti juudi kogukonna nimel, mis selleks hetkeks koosnes 4277 inimesest (*Rahvastiku ... 1934: 48*), et nad soovivad kultuuriautonoomiat ning see ka saavutati (*Jokton, 1992: 51*), 06.06.1926 valiti esimene Juudi Kultuurinõukogu ning seda tunnistati ka valitsuse poolt (*Katz, 2002: 23*). Kultuuriautonoomia kohaselt said rahvusvähemused ise hallata hariduse ja kultuuriga seotud tegevusi. Ka juba enne kultuuriautonoomia tekkimist tegutses ohtralt erinevaid juudi organisatsioone ning spordi-, kultuuri- ja üliõpilasseltsi (*Katz, 2002: 42*) Olid juudi koolid (Tallinnas, Tartus ja Valgas), kus õppekeeleks oli kas jidiši, vene või heebrea keel, tegeleti keeleprobleemiga (jidiši keel vs. heebrea keel) ning vaatamata sellele, kui vähe Eestis juute elas, oli nende elu aktiivne (*Amitan-Wilensky, 1971*). Usuelu oli samuti tegus: suuremates linnades olid sünagoogid ning kogudustel oma kontorid ja *šohet'id* (*Hershaw, 2012: 1*). Kuni aastani 1929 ei olnud Eesti juutidel juudivastasusega probleeme kuid pärast seda hakkas Eestis rohkem levima natsionalistlik mõtteviis ning Vabadussõjalaste Liit oli poliitiliselt aktiivne. Viimased olid avalikult juudivastased ning antisemiitlikud aktsioonid muutusid tavapärasteks, näiteks ei olnud lubatud juutidel siseneda teatud restoranidesse¹⁶ või puhkekohtadesse, samuti kasutati juudi noorte vastu mõnikord vägivalda (*Nodel, 1974*). Kultuuriautonoomia lõpetas tegevuse 28.07.1940 toimunud koosoleku ühehäälsel otsusel, tingitud sellest, et 17.06.1940 okupeeris NSV Liit Eesti (*Katz, 2002: 25*).

Kuigi kultuuriautonoomia tegevuse lõpetamine ei olnud iseenesest positiivne sündmus, suhtusid juudid Eestis ja Balti riikides üldiselt Punaarmee saabumisse positiivselt, kuna kardeti natse (*Levin, 1995: 36*). Punaarmeed vaadeldi kui tõket nende ja natside ning kõige selle vahel, mida natsid esindasid. Kõigist kolmest balti riigist toimus evakuatsioon sisemaale. Leedust lahkus organiseeritud viisil umbes 25000 inimest, enamjaolt juudid, nende hulgas 2500 Kommunistliku partei ja 2200 Komsomoli liiget. Lätist evakueeriti ja põgenes kokku umbes 40000 inimest ning Eestist 65000 inimest. Inimesi, kes soovisid ja proovisid põgeneda oli rohkem, kuid mõned said teel olles vigastusi ning mõned pöördusid tee peal lahinguid kohates tagasi (*Levin, 1995: 15*). Eesti sõjaline olukord ja geograafiline asukoht tähendas seda, et evakueeruda said peaaegu kõik inimesed, kes seda soovisid. Selleks läks küll vaja teatud dokumente, sealhulgas ka evakueerumise luba, kuid kuni augusti alguseni 1941 oli neid lihtne

---

¹⁶ Vt. näiteks: Juute paluti lahkuda kohvikust – *Postimees* 10.01.1938. <https://dea.digar.ee/cgi-bin/dea?a=d&d=postimeesew19380110&e=-----et-25--1--txt-txIN%7ctxTI%7ctxAU%7ctxTA----->

saada (Levin, 1995: 287). Eestist põgenes enne Saksa okupatsiooni umbes 75% juutidest. Peaaegu kõik ligi 1000 juuti, kes jäid Eestisse, tapeti ning Eesti kuulutati sakslaste poolt 1942. aasta jaanuaris esimeseks riigiks, mis on juutidest vaba ehk *judenfrei* (Gurin-Loov, 1990: 4), mis aga ei takistanud neid looma siia koonduslaagreid, kuhu toodi juute mujalt Euroopast.

1.2. Juudid Nõukogude Liidus

Mulle teadaolevalt on kõige põhjalikumalt käsitletud juutide elu Nõukogude Liidus Mordechai Altshuler¹⁷ (2012), seetõttu on tema monograafia siin peatükis palju viidatud.

Aastatel 1939–1940 annekteeris Nõukogude Liit Ida-Poola alad, Balti riigid, Bessaraabia ning Bukoviina põhjapoolsed alad. Selle tulemusena oli Nõukogude Liidus äkitselt umbes kaks miljonit (enamjaolt religioosset) juuti rohkem. Valitsus ründas nende kogukondade religioosseid juhte, keda defineeritu eelmise režiimi käsualustena ja valitsusvastastena (Altshuler, 2012: 3). See viitab, et annekteeritud aladel oli religioon juutide jaoks olulisem kui vanemates Nõukogude Liidu osades. Liidetud aladel tegutses ametlikult umbes 1000 sünagoogi ja vanemates osades 40 kuni 50 sünagoogi (Altshuler, 2012: 5).

Nõukogude ajal olid kogukonnad ja sünagoogid ainukesed seaduslikud juudi institutsioonid riigis ning need pakkusid ainukesena terves riigis juutidele võimalust oma etnilist identiteeti väljendada (Altshuler, 2012: 52, 76). 1937. aasta rahvaloenduse kohaselt (ainukene Nõukogude Liidu rahvaloendus, mis küsis religiooni kohta) vastas 9% Nõukogude juutidest, et nad on religioossed ning omakorda 70% neist olid üle 60 aasta vanad (Altshuler, 2012: 3).

Religioossed koolid, nii *heder*’id kui ka *ješiva*’d suleti ning õpilastele tehti kohustuslikuks Nõukogude koolides käimine. Sellel oli religioonile suur mõju, kuid veel suuremat mõju judaismile Nõukogude Liidus avaldas see, et jõukate juutide varad ärandati ning nad ei saanud enam sünagooge ja teisi religioosseid organisatsioone toetada, vaatamata sellele, et religioossetel organisatsioonidel lubati tegutseda (Altshuler, 2012: 4).

---

¹⁷ ALTSHULER, Mordechai. 2012. Religion and Jewish identity in the Soviet Union, 1941–1964. Waltham: Brandeis University Press.

Aastal 1944 loodi Usukultusajade Nõukogu, millele järgnes kirkute ja koguduste registreerimine ning nende riigivõimule allutamine. (*Remmel, 2011: 23*). Usuühendustena pidid end registreerima ka sünagoogid, ent seda sai teha vaid juhul kui selleks oli „ekstreemne ja edasilükkamatu“ põhjus. See tekitas aga Usukultusajade Nõukoguel küsimuse, kuidas defineerida religiooset juuti. Nende jaoks ei olnud oluline mitte juudi religiooniseadus ehk *halakha* vaid teatud religioossed riitused, mis tegelikkuses võisid olla hoopiski etnilise eesmärgiga (*Altshuler, 2012: 24*). Läbi kohalike võimuorganite oli juba olemasolevat usulist ühendust suhteliselt lihtne registreerida, kuid kui see polnud tegutsenud rohkem kui aasta, pidi selle registreerima läbi Usukultusajade Nõukogu uue religioosse organisatsioonina, mis oli tunduvalt keerulisem. Arusaadavatel põhjustel ei olnud annekteeritud piirkondades seetõttu ühtegi vana religiooset organisatsiooni, kuna pärast Saksa okupatsiooni ei olnud alles praktiliselt mitte ühtegi juudi kogukonda ning samuti polnud juudid jõudnud veel oma algsetesse kodudesse naasta. Reaalsuses registreerisid kohalikud omavalitsused sellised kogudused siiski vanade religioossete ühendustena (*Altshuler, 2012: 25*).

Probleemiks oli ka inimeste kodudes religioossete ürituste korraldamine, juutide puhul näiteks minjan-palvused. Igasugused sellised kogunemised (olenemata religioonist) olid keelatud, (välja arvatud kui koguneti sureva või surnud inimese koju ühekordselt) kui osalejatel puudus selleks vastav luba, milles oli kirjeldatud ka ürituse asukoht ja kuupäevad. Siiski, kuni 1940. aastate lõpuni tegutses selliseid palvegrupe (millest ka võimud teadlikud olid) palju ning nende tegevuse piiramiseks ei tehtud suurt midagi. Neid nimetati võimude poolt kas „ebaseaduslikeks sünagoogideks“, „põrandaalusteks sünagoogideks“ või „ebaseaduslikeks kogudusteks“ (*Altshuler, 2012: 41*).

Religiooniküsimustega tegelemise asemel olid alates eelnevalt mainitust kuni Stalini surmani repressioonid, osad ka usugruppide vastu suunatud (*Remmel, 2011: 23*), millest selgelt juudivastastena saab välja tuua 1948. aasta kosmopoliitide vastase kampaania ja 1953. aasta Arstide juhtumi. 1948. aastast hakati selle raames juute arreteerima ning Lääne ja kosmopoliitidega võitlema. Seejärel vallandati juudid juhtivatelt töökohtadelt, kuid ametlikult mitte rahvuse tõttu (põhjusteks olid sageli näiteks välismaiste sugulastega kontaktis olemine) (*Liivik, 2009: 2–3*). Arstide juhtumi käigus arreteeriti grupp Kremli töötanud (juudisoost) arste, kes väidetavalt valede ravivõtete abil tapsid Nõukogude Liidu kõrgemaid tegelasi. Neid värbavaks organisatsiooniks oli Joint – sionistlik juudi ühendus, kes pani arstid-kahjurid Lääne luureteenistuste heaks tööle (*Kuuli, 2001: 90*). meediaväljaannetes trükiti sionismivastaseid

tekste ning paljastati juute, kes olid nimevahetuste käigus oma nime venepärasemaks muutnud ning kogu see juhtum külvas hirmu ja segadust, juutidest meditsiinitöötajaid vallandati (Altshuler, 2012: 80).

Järgnev – 1957. aastal vastu võetud peamiselt salajased piirangud usuorganisatsioonidele (Remmel, 2011: 24) väljendus sünagoogides ja juudi kogukondades ebakindlusena. Mingi religioosne tegevus, näiteks *maša*'de küpsetamine ja Paasapüha ajal koguduseliikmetele jagamine võis ühel hetkel olla tolereeritud ning järgmisel hetkel karistatav (Altshuler, 2012: 257). Kui sellekohased dokumendid teha salajaseks, oli kogudustel keeruline aru saada, mis on lubatud ja mis mitte.

Seoses juudi religioosse ja kogukonnaeluga oli veel küsimuseks *košer* toidu kättesaadavus. Legaalne religioosne praktika tohtis sisaldada ainult religioosseid riituseid ning *košer* toit võimude arusaamade järgi selle alla ei kuulnud, samuti arvasid võimud, et kuna ainult väike osa juutidest sööb *košer* liha ning liha on piiratud toiduaine, pole küsimus oluline (Altshuler 2012, 161–162). Sama saatus tabas ka *matsa* leiba (Altshuler 2012, 165) ning kuna igasugune erakaubandus oli rangelt keelatud, ei saanud juudid seda probleemi ka kogukondade keskel ära lahendada (Altshuler 2012, 169).

Pärast Hruštšovi võimult kõrvaldamist 1964. aastal muutus religioonipoliitika pragmaatilisemaks ning religioossed kogudused, mis olid varasemalt ametlikult registreeritud, said tegutseda kuid mitteametlikesse usuühendustesse hakati veelgi rangemalt suhtuma. Sellel ajal said ka sünagoogid rahulikumalt tegutseda, mõnikord lubati isegi juudi kultuuriühendusi, nagu näiteks Tallinna ja Vilniuse juudi teatrid (Belinson, 2004).

Töös väljatoodud ajavahemikus tuleb veel ära mainida 1970. aastatel toimuv emigratsioon Iisraeli. Aastatel 1971-1974 emigreerus Nõukogude Liidust Iisraeli umbes 100000 juuti, mis oli osaliselt mõjutatud sionismist kuid samavõrra ka religioonist ja traditsioonidest ning kohati antisemitismist (Gitelman, 1998: 141).

2. EESTI JUUDID NÕUKOGUDE LIIDU PERIOODIL I. OLUKORRA KIRJELDUS

2.1. Statistiline kooslus

Pärast sõda naasis suur osa lahkunud juute Eestisse ning mujalt Nõukogude Liidust tuli siia samuti palju juute juurde, mis muutis Eesti ainukeseks Nõukogude Liidu maaks, kus pärast sõda oli juute rohkem kui enne sõda (*Weiss-Wendt, 2017: 1*). Edasistele rahvaloenduste andmetel oli ENSVs 1959. aastal 5436, 1970. aastal 5288, 1979. aastal 4966 ja 1989. aastal 4630 juuti (*Eesti ... 1995: 56, 58, 60*) ning suur osa neist elas Tallinnas, aastatele vastavalt 3714, 3750, 3737 ja 3620 juuti (*Eesti ... 1995: 66*). 1989. aasta rahvaloenduse andmetel elas Eestis juute, kes olid pärit 72 erinevast Nõukogude Liidu haldusüksusest enamuse neist moodustasid töölised, üliõpilased ja teadlased, samuti sõjaväelased koos oma perekondadega (*Berg, 1994:821*). Juutide arvu pidev langus ENSVs 1959. aasta rahvaloendusele järgnenud kümnenditel oli tingitud eelkõige väljarändest Iisraeli ja USAsse.

On keeruline hinnata, kui paljud varasemalt Eestis elanud juutidest tulid evakatsioonist tagasi ning kui paljud Eestisse tulnud juudid olid pärit mujalt, kuna selle kohta olemasolevad andmed on erinevad. Näiteks kirjutab Nodel, et 1945–1960 naases siia peaaegu 1500 Eesti juuti ning lisaks tuli veel 1500 juuti erinevatest NL piirkondades (*Nodel 1972: 7*). See tähendaks justkui, et 1960. aastaks oli Eestis elamas umbes 3000 juuti. Tuuakse aga välja, et pärast Teist Maailmasõda naasis Eestisse enamus evakueerunud juutidest (*Weiss-Wendt, 2017:1*), keda oli kindlasti rohkem kui 1500 ning ka 1959. aasta rahvaloenduse andmetel oli siis juute ENSVs 5436 (*Eesti ... 1995: 56*). Kindlasti võib rahvaloenduste andmetes ebatäpsuseid esineda ning samuti pole Weiss-Wendt “juutide enamust” kuidagi numbriliselt täpsustanud, kuid arvan siiski, et selline vahe andmetes ei ole loogiline.

2.2. Organisatsioonid

Nõukogude ajal olid kogukonnad ja sünagoogid ainukesed seaduslikud juudi institutsioonid ning need pakkusid ainukesena terves riigis juutidele võimalust oma etnilist identiteeti väljendada (*Atshuler 2012: 52, 76*). Nii Tallinna kui ka Tartu sünagoogid hävinesid Teise Maailmasõja ajal ning uus ja tänaseni ainus sünagoog Eestis avati aastal 2007 Tallinnas. Seega polnud Eestis Nõukogude ajal sünagoogi, kuid juudid kogunesid siiski palvemajadesse ja korteritesse palvusteks ning pühade tähistamiseks.

Nõukogude ajal asusid Tallinna palvemajad aadressidel Kreutzwaldi 23 (1946 - 1966) ja Magdalena (Lasteaia) 9 (1966 – 2000) (*Tallinna ... 2007*). Lisaks mainitakse Tallinna palvemajasid/kogunemispaiku veel kellegi Gurini korteris Pärnu maanteel ning et hiljem loodi palvemaja Magdalena tänavale ja Tallinnas oli üks Toora rull (*Kelenzon, 2015: 32*). Viimane on oluline tähelepanek, sest toorarulli lugemiseks palvuse ajal on vaja vähemalt kümne täisealise juudi mehe kohaolu – seega võiks arvata, et vähemalt teatud juhtudel oli palvetajaid koos kume või enam. Samas võib ka olla, et toorarull oli küll olemas, ent seda ei kasutatud. Samas intervjuus on öeldud, et pärast sõda Tallinnas palvemaja ei olnud, see oli ka korteris kogunemise põhjus (*Kelenzon, 2015: 32*) kuid teised Nõukogude ajal Tallinnas elavad juudid kirjeldasid samal ajaperioodil Kreutzwaldi tänava palvemaja, mis avati juba aastal 1946. Tallinnas korteris palvustele kogunemist on mainitud lisaks eelnevale ainult ühel korral: “*Kuulsin, et Tallinnas kogunevad juudid korterisse palvetamiseks, kuid mina sinna ei läinud. Kui Magdaleenas hakkas sünagoog toimima, siis sinna ma mõnikord läksin*”. (*Kelenzon, 2015: 133-134*).

Veel on juttu palvemaja asukohana Gonsiori tänavast, Raadiomaja vastas (*Kelenzon, 2015: 171*), kuid kuna Kreutzwaldi 23 on kohe seal kõrval ja ka ajaliselt näib periood klappivat, siis võib järeldada, et informant mõtleski Kreutzwaldi 23 palvemaja. Samuti pole mitte üheski teises intervjuus, kus nõukogudeaegseid palvemajasid ja kooskäimisi käsitletakse, Gonsiori tänavat nimetatud. Kuigi palvemajades käimisest räägitakse, pole nende kasutamissoigust seletatud rohkemaga kui, et „*Linnavõimud andsid kogukonnale väikese puust maja, mille me muutsime sünagoogiks, või täpsemalt, palvemajaks*” (*Dobrysh, Centropa; Ferdmann, Centropa; Laud, Centropa; Kuremaa, Centropa; Patova, Centropa*). Ühes intervjuus öeldakse, et pärast sõda koguti uue sünagoogi ehitamiseks raha, kuid võimud ei andnud selle jaoks luba ning seejärel kohtuti “*pool-seaduslikus*” palvemajas (*Kamiyenskaya, Centropa*).

Tartu kohta öeldakse veel nii: “*Sõja lõppedes polnud Tartus sünagoogi ega Toorat, kuid juudid kogunesid ühte majja. Siis oli Tartus umbes 200 juuti. Tundsin, et soovin kaasa aidata sünagoogi taastamisele, kirjutasime linnavolikogule ja nad kinkisid meile vana puithoone, kus teisel korrusel olid ruumid moslemitele, allkorrusel aga sünagoog. Seal oli juudi raamatute raamatukogu*” (*Kelenzon, 2015: 32*) ja “*Vot aga mida ma võin öelda veel nõukogude ajal, et kuna isa tõesti teadis neid kombeid ja teadis neid vanema generatsiooni, põlvkonna ütleme nii, inimesi. Alati kui oli surma aastapäev kellelgi, siis tulid 10 meest kokku.*

Neid kortereid vahetati, kelle juurde tuldi, aga meie juures olid. Ja et nad pidasid seda minjani, ja siis palvetasid ja siis ükshaaval läksid ära. Et noh, igaks juhuks, sellepärast et, see oli natukene nii ohtlik nii et. Aga samas nagu ma tean, see oli noh nii umbes 70ndad aastad veel alguses natukene oli. Aga siis see läks ka ära. Enam juudid eriti kokku nii ei tulnud, isegi kui olid sellised. No kui olid matused see on teine asi. Aga just sellepärast ilmselt nagu isa rääkis, et paljud said kõrgemad kohad tööl ja noh, pidid parteis olema ja kõik ja kartsid (I6a).

Pärnust räägitakse järgmist: “Ma ei tea, mis pühad need olid, aga mingisugustel hetkedel kutsuti perekondi kokku seal keegi, ma ei tea kes see oli isegi. Vot, oli seal Pärnus Aia tänavas oli see maja, ma praegu võin seda maja näidata ja ma, puitmaja, ja seal elas keegi, kes oskas siis seda heebrea keelt, kes oskas palvetada ja kõik niimoodi ja mingisuguste pühade puhul kutsuti meid sinna kõik, lapsed ja naised aeti välja, õue peale, mehed käisid seal palvetamas. ... Ei see ei olnud niimoodi, tähendab ma kujutan ette et kui oleks keegi tahtnud teha sellest mingit skandaali, siis see oleks kindlasti võimalik. Seda tehti ikka salaja (I2).”

Teistest Eesti linnadest pole intervjuudes Nõukogude Liidu ja palvemajade kontekstis räägitud ning palvemajas/kogunemiskohtades käimisest ja pühade tähistamisest kirjutan pikemalt alapeatükis 3.3 (Usuelu).

Umbes aastatel 1963–1971 tegutses Tallinnas Juudi teater. Kirjeldatakse veel, et teater alustas aastal 1967 ja lõpetas tegevuse 1977 (Kelenzon, 2015: 25). Amatööriteatri tegutsemise jaoks tuli võimudelt luba hankida, mis ka saadi, ning seejärel leida koht proovide ja etenduste jaoks (Belinson 2004). Teatri jaoks loa saamine õnnestus tänu kahele eestvedajale, kes seda võimudelt küsisid. Tegevusloa saamisest veelgi keerulisem oli teatrile koht leida – erinevad asutused küll ei keeldunud, kuid ruumid olid juba teisi ringe ja klubisid täis. Lõpuks saadi koht mööblivabriku kultuurimajas, kuid proove pidi tegema liikmete korterites, kuna vabrikus polnud selleks ruumi (Beilinson, 2004; Kelenzon, 2015: 25). Võimude käest loa saamise kohta on lisaks öeldud, et kõige olulisem oli saada luba linna Kommunistliku partei käes (Libman, Centropa).

Mööblivabriku ruumid, kus teater algselt tegutseda sai jäid trupi jaoks siiski väikseseks ning ka vabriku juhataja väitis omalt poolt, et Juudi teater vabriku ruumidesse enam ei sobi. Seejärel renditi esmalt ruum Vene Draamateatris ning pärast seda leiti teatrile püsiv kodu, kuni

Jaan Tombi nimelises kultuuripalees¹⁸, kus teater sai tegutseda, kuni tegevuse lõpetamiseni (*Beilinson, 2004; Libman, Centropa*). Teatrist oldi teadlikud ka Tartus, nagu näitab informant I6a kirjeldus: “Seal olid tõesti aastal 66 vist kui ma ei eksi. Ma ise lõpetasin 67 aga aga nad juba tegelesid seal ja mu õekene tegeles seal aktiivselt tantsis ja seal olid kõik laulu ja tantsu ja vanem põlvkond tookord nad tegid Anna Franki ... Aga ma arvan, et see oli ka kuni aasta 71-2. Jah. Üks võibolla, üks-kaks, ... Salme kultuurikeskuses oli kõik see” (I6a).

Etendused olid jidiši keelsed, mängiti näiteks Leo Tolstoi Kreutzeri sonaadile tuginevat lavateost ja Anne Frank päeviku ainesel valminud lavastust (*Beilinson, 2004*). See probleeme ei valmistanud, teatris olevad inimesed tõlkisid tekstid ise jidiši keelde (*Beilinson, 2004*) ning ühe informandi sõnul rääkisid teatri tegutsemise ajal veel paljud Tallinna juudi perekonnad jidiši keelt ning ka lapsed said sellest aru (*Libman, Centropa*).

Juudi teatri tegevuse algusaastad ei möödunud probleemideta – inimesed, kes üritust eest vedama pidid, mõtlesid kas ümber või jäid haigeks. Seejärel leiti aga teatrile uueks eestvedajaks Ben Drui ning teater tegutses edukalt edasi ning näitetrupp andis etendusi lisaks Tallinnale ka Vilniuses ja Kaunases. Teater lõpetas tegevuse, kui suur osa selle eestvedajatest ja liikmetest emigreerus Iisraeli (*Beilinson, 2004; Libman, Centropa*). Beilinsoni väitel toimus peale 1972. aastat veel mingeid harrastusetendusi (*Beilinson, 2004*), samuti on ühes intervjuus mainitud, et teater lõpetas tegevuse alles aastal 1977 (*Kelenzon, 2015: 25*), kuid teistes intervjuudest seda kuidagi kinnitatud pole ning rohkem informatsiooni selle kohta leida polnud võimalik. Väidetavalt tegutses teatri juures ka juudi tantsuansambel (I6a; *Kelenzon, 2015:54; Libman, Centropa*) ning seal olevat toimunud heebrea keele ja juudi ajaloo tunnid (*Kelenzon, 2015:54*). Viimases võib kahelda, kuna Nõukogude ajal seostati heebrea keelt eelkõige sionismiga ning see polnud otseloomulikult lubatud. Teisalt aga võisid inimesed nimetatud tunde läbi viia selleks, et valmistuda Iisraeli emigreerumiseks.

---

¹⁸ Salme kultuurikeskus

3. EESTI JUUDID NÕUKOGUDE LIIDU PERIOODIL II. KOGUKONNA SISEELU JA HOIAKUD

3.1. Taust

Selleks, et paremini mõista informantide elu NL perioodil palusin neilt lisaks sünniaastale informatsiooni ka koduse keele ja vanemate päritolu kohta. Nagu eelnevalt mainitud, suurenes ENSVs Teise Maailmasõja järgselt juutide arv, tingituna Nõukogude Liidu sisesest migratsioonist ja siinsest vähem anti-semiitlikust õhkkonnast (*Kuremaa, Centropa*). Mind huvitas, kuivõrd räägiti kodus eesti või vene keelt, ning kas juudid Nõukogude ajal üldse kodudes jidišit ehk nn juudi keelt rääkisid. Samuti soovisin teada saada, kas vanemate päritolu tõttu oli olulisi erinevusi kodus räägitava(te)s keel(t)es.

Kõik minu poolt intervjueritud inimesed on sündinud Eestis aastatel 1945–1961. Nelja informandi puhul olid nende mõlemad vanemad samuti Eestis sündinud ning ülejäänud juhtudel oli tegemist segaperekondadega, kus üks vanematest oli pärit Eestist ning teine Venemaalt. Tavaliselt räägiti kodus mitut keelt, või õpiti teine (ja kolmas) keel juurde juba varases lapsepõlves. Ka siis, kui emakeeleks peeti ühte keelt, lisati kohe juurde, et vanemad või vanavanemad rääkisid kodus ka mõnd teist keelt ja et peale emakeele õpiti kiiresti kas tänu hoovilastele, lasteaiale või koolile lisaks selgeks ka teine keel. Vanemate mitmekeelsuse kohta toodi näited kõikides intervjuudes. Nii näiteks ütles informant 6b: *“Kasuisa rääkis saksa keeles... Aga siis kodus ema rääkis juudi keeles, isa, või see kasuisa saksa keeles.”* Informantide endi mitmekeelsust kirjeldati järgmiselt: *“Ja eesti keelt ma räägin ka lapsepõlvest saati sest ma käisin eesti lasteaias ja mul sõbrannad olid eestlased, ühes majas elasime ja nii et eesti keelt ma oskasin ka ...”* (informandi emakeeleks vene keel) (I1) ja *“Järgmiseks keeleks oli eesti keel, kuna vanemad töötasid eesti kollektiivis ja seejärel vene keel, kuna koliti kohta kus hoovi peal lapsed rääkisid vene keeles.”* (informandi emakeeleks jidiši keel) (I6a) Eesti keel oli emakeeleks neljas perekonnas (I4, I5, I6b, I6), vene keel kahes perekonnas (I1, I2) ning jidiš ühes perekonnas (I6a). Kaks informanti pidasid oma emakeeleks võrdselt kaht või koguni kolme keelt, milleks olid vastavalt eesti ja vene (I8) ning eesti, vene ja juudi keel (I3). Mitmel korral on mainitud, et vanemad või vanavanemad rääkisid omavahel jidiši keeles, millest ka lapsed aru said, kuid kuna lastelt ei oodatud jidiši keeles vastamist, jäi selle keele oskus pigem passiivseks. Kahe maailmasõja vahelisel ajal oli nii Tallinnas kui ka Tartus juudi koolid ja lasteaiad (lisaks teistes juudi kogukondadega linnades algkoolid või pärastlõunakoolid), kus

olid nii jidiši- kui ka heebreakeelsed klassid ning lapsed said ka väljaspool kodu jidiši keelt rääkida (Põldsam, 2017: 226).

Centropa veebilehel ära toodud intervjuude informandid on sündinud aastatel 1901–1938, 30 informanti 36-st on sündinud Eestis, tavaliselt Tartus või Tallinnas. Ühe informandi mõlemad vanemad on pärit Eestist (Kraemer, Centropa), ülejäänud juhtudel on tegemist perekondadega, kus üks või mõlemad vanemad on sündinud väljaspool Eestit, peamiselt Venemaal, Lätis või Leedus. Informandid mainisid kümnel korral koduse keelena mitut erinevat keelt (jidiši, saksa, vene ja eesti keele kombinatsioonid), üheksas perekonnas oli informandi emakeeleks jidiš, kuues perekonnas saksa keel, kolmes vene keel ning ühes eesti ja ühes läti keel. Osades intervjuudes polnud emakeelt selgelt välja toodud. Olenemata sellest, millist keelt informant oma emakeeleks pidas, kirjeldati peaaegu alati vanemate mitmekeelsust. Tavaliselt oskasid vanemad jidiši, saksa, vene ja eesti keelt, mõnel juhul ka näiteks prantsuse või inglise keelt. Samuti oli perekondades, kus palgati kas lapsehoidja või teenijanna oluline ka viimase suhtluskeel – seda toodi siis eraldi välja, näiteks: “*Mul oli lapsehoidja kuni ma sain kuue aastaseks. Ta oli vana eesti naine ning tänu temale sain ma eesti keele lihtsasti selgeks*” (Ginovker, Centropa) ja “*Mu mõlemad vanemad valdasid vene keelt vabalt. Meie, lapsed, rääkisime samuti vene keelt lapsepõlvest alates. Enne kooliminekut valdasin vabalt kolme keelt – vene, inglise ja eesti keelt. Inglise keelt õpetas mulle mu guvernante Ms. Saiks*” (Rapoport, Centropa). Üldiselt oskasid kõik intervjuueeritud ka eesti keelt, kuna seda peeti Eestis elades loomulikus, näiteks: “*Loomulikult rääkisime me kõik eesti keelt, kuna see oli riigikeel*” (Sharik, Centropa).

“Juudi passis” olevates intervjuudes pole alati sünniaastat, -kohta või ka vanemate päritolu välja toodud, seetõttu selle kohta üldistusi teha ei saa. Kui kodust keelt on mainitud, siis on selleks kas jidiši või vene keel. Jidiši kohta on öeldud järgmist: “*Kodus rääkisime peamiselt jidiši keelt, kuid kõik oskasid hästi ka vene ja saksa keelt*” (Kelenzon, 2015: 12) ja “*Mis puudutab juudi traditsioone, juutus oli meie kodu eluviis. Peamine, mida juutus tähendas, oli see, et meil kodus räägiti ainult jidiši keelt. Mäletan, et oma vanematega, ning venna ja õega ja nende perekondadega rääkisin ainult jidiši keeles*” (Kelenzon, 2015: 171)

Tõsiasi, et Centropa intervjuude puhul on võrreldes minu poolt intervjuueeritavatega tunduvalt rohkem neid, kelle koduseks keeleks oli jidiši või saksa keel (vastavalt 9/1 ja 6/0) ning tunduvalt vähem neid, kes rääkisid emakeelena eesti keelt (vastavalt 1/4), on seletatav

sellega, et minu informandid on sündinud oluliselt hiljem kui Centropa informandid. Anna Verschik kirjutab, et tingituna eraldatud asundustes mittepaiknemisest ja kogukonna väiksusest, oli Eesti juutide kokkupuude eestlastega paratamatu ja see mõjutas juudi kogukonna keeleprofiili, kus enne Eesti Vabariigi sünni olid olulisemad saksa ja vene keel ning pärast seda jidiši ja eesti keel (*Verschik, 2000: 17*). Seda näitavad ka Centropa intervjuud: enne Esimest Maailmasõda sündinud inimesed pidasid oma emakeeleks kõige enam saksa keelt ja kahe maailmasõja vahel sündinud inimesed jidiši või mõnel juhul ka eesti keelt. Nõukogude ajal sündinud juudid olid küll samamoodi mitmekeelsed, kuid emakeeleks peetakse eesti või vene keelt ja jidišit seostatakse vanemate või vanavanematega. See ei välista muidugi ka piirkondlikke eripärasid Tallina ja Tartu vahel (minu intervjuueeritute hulgas olid peamiselt Tartus elavad inimesed), kuid tõenäoliselt olid need Nõukogude perioodil võrreldes varasemaga väiksemad. Omariikluse ajal oli Tallinna juutide kodukeeleks jidiši kõrval suuresti vene keel, samas kui paljud Tartu juudid rääkisid kodus saksa keelt (*Põldsam 2017: 231*).

Jidiši keelega seoses võib veel mainida, et ühe informandi sõnul oskasid Tallinna juudi pered jidiši keelt ka Nõukogude ajal (*Libman, Centropa*). Selle kasuks räägib tõsiasi, et Tallinnas tegutsenud Juudi teatri kõik etendused olid jidišikeelsed ja oma tegutsemisajal oli teater rahva seas populaarne ning tõenäoliselt ei oleks inimesed arusaamatus keeles etendatavaid näidendeid vaatamas käinud. Intervjuudes tuli lisaks välja, et: “*Tähendab vanemad tihtipeale rääkisid omavahel jidišis, tänu millele, ja arvasid, et ma ei saa aru ... No praktiliselt algusest peale sain kõigest aru, aga vanematega rääkisin vene keeles.*” (I2). Ning veel mõned näited kodusest jidiši keele rääkimisest: „*Kui isa suri, hakkasime vähehaaval eesti keelt rääkima. Ema rääkis jidiši keeles ja mu õed ja mina peamiselt eesti keeles*“ (Kuremaa, Centropa) ning „*Mõne aja pärast abiellusime ja kolisin Tallinna. Morrisi isa Rachmiel võttis mind enda tütreks. Meid ühendas väga see, et rääkisime omavahel jidiši keelt*“ (Kelenzon, 2015: 79)

3.2. Ühiskondlik elu

Eugenia Gurin-Loov on väitnud, et tingituna Nõukogude Liidu rahvuspoliitikast ning juudivastasusest, ei olnud juutidel kogu Nõukogude Liidus võimalik oma kultuuri viljeleda, mille tõttu muutus rahvuslik mälu olematuks ja kasvas üles põlvkond inimesi, kes oma keelt ja traditsioone ei tundnud (*Gurin-Loov, 1990: 4*). Sarnaselt ütleb ka Michelson, et Tartus ei esinenud ühtegi organisatsiooni või asutust, mis Nõukogude ajal juudi kultuuriga tegelenud

oleks (Michelson, 1990). Viimane väide peab muidugi paika ning ma nõustun, et Nõukogude ajal oli kindlasti raske juudi kultuuri alal hoida ning peale võimude poolt lubatud palvemajade ja Juudi Teatri, mis tegutses kuuekümnendate algusest seitsmekümnendate alguseni, ametlikke usu- ja kultuurielu kandvaid asutusi ENSVs ei eksisteerinud. Samas leian, et ametlikud, võimuorganite poolt heaks kiidetud asutused, pole ainuke viis kuidas vähemusrahvus totalitaarses režiimis oma kultuurilist (ja religioosset) identiteeti säilitada saab. Lisaks on juudid viimased 2000 aastat diasporaas elanud ning juudi kultuurid ikkagi säilinud. Ka kõigis kolmes grupis tehtud intervjuud annavad tunnistust sellest, et juudid käisid omavahel läbi ning leidis aset mitmeid mitteametlikke ettevõtmisi esmajoones küll religiooni, aga ka kultuuri valdkonnas..

Nii on suures osas intervjuudest mainitud juutide omavahelist läbikäimist või vähemasti oldi sellest teadlik. Näiteks Pärnu kohta on öeldud järgmist: „*Seal meil ikka oli teatud mõttes kogukond Pärnus. See ei olnud ametlik loomulikult, see oli lihtsalt kogukond selles mõttes, et oli palju palju perekondi, no mitu perekonda seal, ma ei tea, umbes 20 perekonda, kes ikka olid juudi rahvusest ja kes sattusid peale sõda sinna. ... No meil oli ka, ma ütlesin niimoodi, ikka hoidsime kokku ... Siis olid meil seal palju sugulasi olid seal Pärnus jah, kõik minu seal ema venna ja tema õe lapsed olid kõik minu vanused umbes onju. Ja siis me seal noh, niimoodi olime suured sõbrad, käisime üksteise juures ja*” (I2). Tartu kohta: “*No vot ja siis meie elu oli siis niimoodi et kes teadsid tundsid, käisid omavahel läbi*” (I6b), “*Ma tean, et teised käisid läbi aga ikka ka huvitav, et meie omad ei käinud*” (I3). Tallinn: “*Naabruskonnas oli palju juute ja isa oli paljudega väga sõbralik ning tähistasime koos pühi ja sünnipäevi*” (Kelenzon, 2015: 24).

Nii näiteks kirjeldas informant I1 1960ndate aastate lõpus Tartus tegutsenud filosoofiaringi (mida küll üheski teises intervjuus ei ole mainitud): “*Aga see Rem Blum oskas väga tähendab, väga hästi noortega ümber käia. Tema nagu korjas enda ümber selliseid andekaid noori ja tema moodustas juba 60. lõpus, ta moodustas filosoofia ringi. Tegelikult reaalsuses ta oli sotsioloogia ring aga no siis sotsioloogiat mingisugust ei tohtinud olla, see oli nimi oli filosoofia. Ja siis me igasugustes sellistest aktuaalsetel teemadel tegime ettekandeid seal ja sinna tuli kokku selliseid väga palju. No see oli venekeelseid. ... ja no väga palju me*

igasuguseid huvitavaid asju räägiti ja ja väga tore sõpruskond oli ja tegelikult see oli koht kuhu jõudsid paljud juudi üliõpilased, juudi soost üliõpilased, kes tulid Tartusse õppima.” (I1).

Tartus korraldati lisaks sõjajärgsel ajal tantsuõhtuid, mida kirjeldatakse järgnevalt: *“Ja siis nad korraldasid seal juudi noorte tantsuõhtuid, et noored saaksid omavahel tutvavaks ja siis abielluksid nagu niimoodi. A see lõpetati ära, no Stalini, siis kui see nende arstide juhtum¹⁹ oli üle Nõukogude Liidu. See need tantsuõhtud ja see muidugi aitas palju kaasa, ma ei tea kui palju aga lihtsalt et ma kujutan ette, et ta aitas palju. Et kõik kes sõjast tulid tagasi, noh evakuatsioonist või rindelt või kes kus oli ja siis nagu see aitas palju kaasa. Aga siis nemad suhtlesid omavahel aga nagu mingit organisatsioonilist momenti ei saanud olla” (I6b).* Tantsuõhtud toimusid informandi sõnul samas kombinaadis, kus ta ema töötas (I6b) kuid üheski teises intervjuus neid mainitud ei ole. Tõenäoliselt on põhjus selles, et I6b oli minu poolt intervjueeritavate hulgas kõige vanem ning Centropa ja “Juudi passi” informandid (kuigi osad neist olid oluliselt vanemad kui I6b) elasid Nõukogude ajal peamiselt Tallinnas ega saanudki seetõttu Tartu tantsuõhtuid mäletada.

Informandid, kelle kooliaeg jäi kahe maailmasõja vahele, said üldiselt hariduse selle linna juudi koolis, kus nad lapsepõlve veetsid. Nõukogude ajal ENSVs juudi koole ei olnud ning haridus saadi kas eesti või vene koolides. Juhul, kui klassis või koolis oli ka teisi juudi soost õpilasi või koolitöötajaid, siis toodi see intervjuudes ka välja. Näiteks: *“Ja koolis ma käisin, õppisin vene koolis, ja seal ka, ma ei ütleks, et keegi oleks tähelepanu pööranud sellele, no seal oli näiteks meie kooli direktor oli juut, meil oli, ma käisin Üheksandas, kaheksa klassilises koolis, see on Laias tänavas, see, mis on Jaani tänava vastas kohe selline klassikalises stiilis maja, selles majas oli kool. Selline, ka selline kena perekondlik atmosfäär oli vot ja direktor oli meil ka juut” (I1) ja „Keskkoolis õppis samal ajal ca 5-7 rahvuskaaslast, ent rahvuse tasandil ei toimunud läbikäimist“ (I5). Ühel juhul õppis informant alguses Eestis ja seejärel Iisraelis, kuna nad emigreerusid perega Iisraeli kui ta oli 10 aastane (I7).*

---

¹⁹ Arstide vandenõu, nimetatakse ka arstide juhtumiks (дело врачей) oli Stalini poolt organiseeritud juudivastane kampaania. Väideti, et grupp arste, peamiselt juudid, plaanias tappa Nõukogude liidreid. Selle tulemusena vallandati ja arreteeriti mitmeid asjaga väidetavalt seotud olnud inimesi kuid mõned nädalad pärast Stalini surma väideti, et puuduvad piisavad tõendusmaterjalid ja juhtum lõpetati. Pikemalt on selles juttu peatükis 4.4. (Suhtumine juutidesse).

Intervjuueritavate sõnul üldhariduskoolis esinenud antisemitismist on pikemalt juttu peatükis 4.4. (Suhtumine juutidesse).

Kõigil minu poolt intervjuueritud inimestel oli kõrgharidus, mis omandati kas Tartus või Tallinnas, üks informant õppis Moskvas (I8). Centropa ja „Juudi passi“ informantide haridustase oli erinev. Elhonen Saks on kirjutanud, et kuigi ametlikke juudivastaseid seaduseid ei kehtestatud, soovitati juute sisseastumiseksamitel läbi kukutada. Tartu Ülikool eiras seda ning üliõpilased võeti vastu vastavalt nende sooritustele. Seetõttu tuli siia juudisoost üliõpilasi ka teistest liiduvabariikidest (Saks, 1994). Seda kinnitavad ka intervjuud: “Mäletan et alates meie kursusest järgneva kümne aasta jooksul hakkas Ukrainast Tartusse tulema juudi noori, kes seal ei saanud ülikooli sisse astuda. Tartus sellega probleeme ei olnud. ... Ühel teisel sugulasel oli tütar ja tema sõbranna õppis Tartus. Nii saime Tartu kohta teada. ... Tulin Tartusse sisseastumiskatsetele, ema tuli koos minuga. Sain sisse” (Kelenzon, 2015: 176-177) ja “Mu isa on füüsik, Tartu ülikooli vanemteadur. Ta armastas füüsikat lapsepõlvest saadik, oli koolis suurepärase õpilane ja sai Moskva Füüsika ja Tehnoloogiainstituudi kirjavahetuskoolis häid tulemusi. Pärast kooli proovis ta astuda МФТИ, kuid ta ei läbinud riiklikku kvalifikatsiooni - talle öeldi, et nad ei koolita spetsialiste Iisraeli jaoks” (Kelenzon, 2015: 50). Šor on kirjutanud, et aastatel 1945-1990 oli Tartu Ülikool juutidele kohaks, kus nad said õpetada ja teadust teha. Nimetatud on Mihhail Bronsteini, Rem Blumi, Leonid Stolovichi, Viktor Feinstein jt (Šor, 2000: 241). Intervjuudes mainitakse samuti, et õpetlasi, kes mujal ülikoolides (näiteks Leningradis ja Moskvas) tööd ei saanud, võeti siin hea meelega vastu, näiteks Juri Lotman, Mihhail Bronštein, Rem Blum jt (Laud, Centropa). Sama kordab ka I1: “*Feodor Klement ... Tuli siia ülikooli rektoriks ja kutsus Tartusse inimesi, kes teda huvitasid ... Vot niimoodi kutsuti minu vanemad ja samal ajal ka paljud sellised väljapaistvad, hiljem väljapaistvad ülikooli õppejõud täpselt samal viisil tulid Tartusse. Nagu näiteks Lotman, Bronstein ... Leonid Stolitš, Rem Blum*” (I1) ning samade teadlaste kohta: “*Miks nad tulid Tartusse? Sest nad ei leidnud pärast tööd peale ülikooli, a nad lõpetasid praktiliselt kõik cum laude*” (I2) Lisaks eelpool mainitud filosoofiaringile (I1) kirjeldati tudengielu kohta veel järgmist: “*Tudengipõlves oli mu sõprade hulgas palju juute. Meil olid oma juudi koosviibimised ja saime omavahel väga hästi läbi*” (Kelenzon, 2015: 100).

Nii nagu koolides, teati tavaliselt ka töö, kes kolleegidest on juudid: “*Ma töötasin eesti raudteel, mul oli seal juutidest kolleege, me tundisime üksteist ning teadsime (üksteise kohta), et oleme juudid*” (Kelenzon, 2015: 169). Leidus ka juhtumeid, kus rahvuse tõttu üksteist aidati:

“Et nahkjalatsite kombinaadis mul ema töötas, sai tööle. A seal oli direktor oli juut ja ta võttis sinna juute noh ikka eelistatult. Noh siis oli üldse raske tööga ja niimoodi” (I6b). Minu poolt läbi viidud intervjuudes mainiti tavaliselt, et tööl ja koolis juudivastasust ei tuntud (misjärel kirjeldasid ometi eranditult kõik oma elus ette tulnud antisemiitlike vahejuhtumeid, kuid sellest pikemalt peatükis 4.4. (Suhtumine juutidesse)). Võrreldes Centropa ja „Juudi passi“ informantidega, möödus tööelu minu informantide jaoks suhteliselt rahulikult, kuigi teatud ametikohad jäid ka nende jaoks tulenevalt nende juudi taustast kättesaamatuks: *“No seda ma teadsin raudselt, et asutuse direktoriks isegi kui ma väga tahaks, ma ei saa. ... Aga ma tahan öelda, see oli, see oli vot, ma tahan öelda, et Nõukogude ajal olid avalikud saladused, ma ei oska seda nimetada teistmoodi. все знали, kõik teadsid, et vot sina, vot sinna ei saa, sinna isegi ära mine, ära trügi. Sellepärast, et sinul on, et sa oled sellest rahvusest” (I2).*

Kommunistlikusse parteisse kuulumist (või ka pioneeriks ja komsomoliks olemist) kirjeldasid informandid väga erinevalt. Osade jaoks oli see elu loomulik osa, millesse suhtuti neutraalselt, ja mille pidi lihtsalt ära tegema, et tööl või koolis probleeme ei tekiks, samuti selleks, et oma positsiooni hoida või paremat töökohta saada. Seda kirjeldatakse järgmiselt: *„Mõnikord küsitakse minu käest, miks ma astusin kommunistlikusse parteisse. Mida ma oleksin pidanud tegema? Sellel ajal ei saanud ma teisiti käituda. Ma olin väga noor ja ei mõistnud, kui silmakirjalik Nõukogude Liit oli“ (Kraemer, Centropa)* ja *„Kaks aastat peale seda, kui sain teatri pearaamatupidajaks, pidin parteiga liituma. Sellel ajal nõudis Partei Keskkomitee, et juhtival positsioonil olevad inimesed oleksid Partei liikmed ... ma ei soovinud töölt lahkuda, seetõttu liitusin Parteiga“ (Kuremaa, Centropa).* Oli ka neid informante, kes kas isiklike vaadete tõttu või perekonna survele sellest midagi kuulda ei soovinud ning keeldusid parteisse astumast: *„1968. aastal anti mulle võimalus Parteiga liitumiseks. Seda peeti suureks auks ja mul oleks olnud lihtne ametikõrgendust saada. Tulin koju ja rääkisin sellest isale. Mu isa, kes oli väga harva äkiline, ütles et ta ei selgita midagi kuid et ma pidin tegema valiku: kas liitun Parteiga ja unustan oma vanemad või keeldun Parteiga liitumast. Ta ütles, et tulevikus mõistan ma teda. Muidugi ei liitunud ma Parteiga ja olin isale selle eest väga tänulik“ (Laud, Centropa).*

Tallinnas tegutses sõjajärgsel ajal Genya Perelmani, kellele kuulus Karja tänaval enne Teist Maailmasõda juudi söökla või kohvik, perekond elas samas majas. Pärast sõda, kui ta Tallinnasse tagasi tuli, palusid teda varasemast ajast tundvad juudid, et ta kasvõi lõunasööke uuesti pakkuma hakkaks (Laud, Centropa). Ta nimetas seda juudi söökla-klubiks, söögi eest

maksti vastavalt võimalusele ning sellest sai juutide kogunemiskoht (*Kelenzon, 2015: 137*). Nõukogude ajal toimetas see väike söökla pere kodus edasi, juudid käisid seal söömas ja kogunemas. Võimudele ütles ta, et teda külastavad sõbrad ja sugulased (*Laud, Centropa; Umova, Centropa; Kelenzon 2015: 2*). Natukene aega enne pr. Perelmani surma aastal 1960 suleti söökla perekonna poolt (*Laud, Centropa*).

3.3. Usuelu

Juudi usuelu keskmes seisab religiooniseadus (*halakha*) ja religioonikohustuste (sg *mišva*, pl *mišvot*) järgimine ning religioossuse mõõdupuuks on sageli just see, kui rangelt neist kinni peetakse. Siia alla kuulub ka jumalateenistustel osalemine ning juudi pühade ja hingamispäeva ehk sabati pidamine ja oluliste elusündmuste tähistamine vastavalt juudi traditsioonidele (ümberlõikamine, *bar mišva*, laulatus, matused) aga ka igapäevane toitumisreeglitest kinnipidamine.

Enne Teist maailmasõda, mil Eestis tegutsesid sünagoogid, ametlikult registreeritud usukogudused, rabid, juudi lihunikud, matuseseltsid jne, oli religioossetel juutidel usuelu reeglitest lihtsam kinni pidada, kui Nõukogude perioodil, mil kõik eelnimetatu polnud enam lubatud - *košer* toit polnud enam vabalt kättesaadav (eriti oludes, kus toit oli üleüldse raskesti kättesaadav), nii Tallinna kui ka Tartu sünagoogid olid sõjas hävinenud ning rabisid polnud samuti. Intervjuudes on selle kohta öeldud, et: „*Nõukogude ajal oli juudi traditsioone väga raske jälgida. Matzat ei müüdnud, küünlaid ei saanud osta, Hannuka jaoks ei olnud küünlajalga*“ (*Kelenzon, 2015 : 14*) ja „*Nõukogude ajal oli juudi traditsioone peaaegu võimatu jälgida*“ (*Kelenzon, 2015: 170*). Ometigi oli intervjueeritavate sõnul olukord Eestis lihtsam kui mujal Nõukogude Liidus: „*Muidugi oli Eestis religioonivastane võitlus, kuid mitte sellisel tasandil nagu Nõukogude Liidus. Kindlasti tehti neid asju*²⁰ *mittematlikult, vaikselt kodus*“ (*Dobrysh, Centropa*).

Religioon muutus üha enam eraasjaks – vaid üksikud intervjueeritavad nimetasis end religioosseks – või mälestuseks, mis seostus eelkõige vanemate või vanavanemate põlvkonnaga ning oli ka neid kes usuelust mingil moel osa ei võtnud, näiteks: „*Ma elasin tavalist Nõukogude inimese elu, kellel oli vähe tegemist juudi eluviisiga*“ (*Kelenzon, 2015:*

---

²⁰ St. religioosseid kombetalitlusi.

169) ja „Juudi elust ei teadnud mina ega Boris midagi, elasime tavalist Nõukogude elu“ (Kelenzon, 2015: 177) ning üks informant vastas religiooni puudutavale küsimusele lihtsalt: „Absoluutselt mitte“ (II) ning temaga edasi vesteldes ei tulnud välja ka ühtegi kodust judaismiga seonduvat traditsiooni või kommet.

Suurem osa intervjuerituid, kes ennast küll usklikuna ei määratlenud, ütles, et nende vanemad või vanavanemad olid väga usklikud, pidasid kinni religioossetest kombetalitlustest või käisid pühade ajal sünagoogis ja seeläbi õppisid ka lapsed (ehk siis intervjueritavad ise) rohkem judaismi ja oma perekonna traditsioonide kohta: „Vanaema hoolitse selles eest, et jälgitaks kõike, mis on tema jaoks püha. Kui tema järgis seda²¹, tegid seda ka ta lapsed“ (Ferdmann, Centropa). veel on manitud seda, et traditsioonidest peeti kinni kuni ajani, mil vanavanem/vanavanemad surid: „Küll aga tähistasime järjepidevalt juudi pühi, eriti ajal mil vanaema elas, kuni aastani 1978“ (I5). Kohati on ka vanemate põlvkond vahelt ära jäänud, näiteks võib tuua: „Vanaema pidas kinni. Ema oli juba rohkem eestistunud ja. Vanaema pidas küll kinni, tal oli oma, noh nagu öeldakse, meie keeli Piibel ja siis need laupäevad ja reede õhtu küünlad põletati ja“ (I3).

3.3.1. Sünagoogis käimine

Kuigi sünagooge ja ka juudi vaimulikke, rabisid, enam ei olnud, jätkus jumalateenistuslik elu senisest tagasihoidlikumal kujul ENSVs sellest hoolimata. Rabi kohustusi kogukonnas täitis osades intervjuudes mainitud *gabbai*: „Tallinnas oli gabbai, kes oskas heebrea keelt, palveid ja juudi traditsioone ning riituseid“ (Ferdmann, Centropa) ning vahel nimetati lihtsat vanemat juuti kogukonna hulgast, kes juudi traditsioone ja , kes rabi kohustusi täitis (Dobrysh, Centropa; Kraemer, Centropa).

Intervjuudest lähtudes võib religioossed kogunemiskohad jagada kaheks: palvemajad, mis olid võimude poolt lubatud ja kogukonna kasutusse antud ning kogukonnaliikmete endi korterid, kus koguneti salaja. Kohati kasutatakse intervjuudes sünagoogi ja palvemaja mõisteteid samas tähenduses ja sageli kasutavataks ühes intervjuus mõlemat mõistet kuid on ka ära märgitud, et: „Pärast sõda ei olnud Tallinnas sünagoogi, ainult väike palvemaja“

---

²¹ St. religioosseid kombetalitlusi.

(Kraemer, Centropa) ja „Siis andsid linnavõimud kogukonnale väikese puumaja, mis muudeti sünagoogiks, või täpsemalt palvemajaks“ (Kuremaa, Centropa). Eestikeelsetes intervjuudes öeldi selle kohta ka lihtsalt kogunemine või palvetamas käimine, ühel juhul ka kirik, venekeelsetes peamiselt sünagoog ning Centropa leheküljel välja toodud intervjuude inglisekeelsetes tõlgetes palvemaja või sünagoog. Sünagoogis käivate inimeste kohta on öeldud, et peamiselt oli tegemist vanemate inimestega (Randvee, Centropa) kuid tavaliselt kirjeldati ainult enda ja oma lähedaste kogemusi.

Esimese näiteks võib tuua Tallinna palvemaja: algselt asus see Kreutzwaldi 23 ning seejärel Magdalena 9. Tartu kohta on ainult ühes intervjuus mainitud, et võimud eraldasid juudi kogukonnale palvemaja (Kelenzon, 2015: 32). Veel on Tartu kohta öeldud, et palvusteks koguneti kellegi Sohačevski majas: „Pärast sõda ei olnud Tartus enam sünagoogi. Kogunesime Sohačevsk majas, kuna nende isal oli Toora“ (Kelenzon, 2015: 62) ning samas intervjuus edasi mainib kõneleja juba enda kodus kogunemist: „Kuni 1970. aastani, kui mul oli vaja lugeda yahrtzeit palvet²² surnud sugulaste eest, sain alati meie kodus minjani²³ kokku. Samuti käisin ma ise yahrtzeit palveks teiste juures. Pärast 1970. aastat muutus kümne mehe kokkusaamine keeruliseks, mõnikord tundus, et pole mingit lootust, et Tartu juudi elu kunagi elustub“ (Kelenzon, 2015: 62) ja „Ikka tähistati ja ikka tähistati jah. Sest mul on üks, no me käisime koolis ja isa oli nendel rabi. No siis nad ikka ja olid usklikud, ema oli usklik, isa oli usklik, no lapsed olid natukene teistmoodi kui mina selle koha pealt. Nende juures käidi²⁴“ (I3).

Aeg-ajalt on mainitud seda, et palvemajas käimine oli erinevatel põhjustel ohtlik, kardeti perekonna või töökoha pärast. I4 kirjeldas: „Aga meie pidime olema, tead, vanaema, ta oli sisemiselt ma arvan, väga sügavalt usklik, kunagi ta ei rääkinud, kas ta kuskil kirikus²⁵ ka käis. Ma arvan, ta vältis ja laste ja lastelaste päästmiseks“ (I4) ja „Mu ema ja kasuisa ei käinud sünagoogis. Nad olid partei liikmed ja kui keegi oleks teadnud, et nad järgisid juudi traditsioone, oleks neil tööle probleeme tulnud“ (Zakh, Centropa) ning „Me saime aru, et isa ei tohiks sünagoogis käia, kuid ükski režiim ei saa keelata juudi pühade kodus tähistamist“ (Ephsteyn, Centropa). Võrreldes olukorraga Nõukogude Liidus laiemalt öeldis järgmist:

---

²² Lähedase inimese surmaastapäeva palve.

²³ Minjan on teatud religioossete toimingute juures palvete lugemiseks vajalik minimaalne täiskasvanute arv (10). Nõukogude aegses Eestis pidi minjan koosnema ainult juudi meestest, teistes, liberaalsemates, judaismi vooludes llubatakse minjani hulka arvestada ka täiskasvanud juudi naisi.

²⁴ Räägitakse Tartu juutidest üldiselt, informandi enda perekond ja ta ise nendel kokkusaamistel ei käinud.

²⁵ Siinkohal mõeldud sünagoogi.

“Eestis ei olnud religioonivastane võitlus nii karm kui Nõukogude Liidus. Seal oli ainult vanematel inimestel ohutu sünagoogis käia. Kui oleks teada saadud, et töötav inimene käib sünagoogis, oleks ta lahti lastud. Mittemidagi sellist siin ei juhtunud. Me töötasime ja me ei kartnud sünagoogis käia. Ma käisin sünagoogis isegi siis, kui ma olin Partei liige” (Kuremaa, Centropa). Üldiselt ei tule välja, et sünagoogis käimisest probleeme tekkis kuid ühel korral pidi informant ülemusele vastust andma: „Mäletan, et pärast esimest korda Magdalena sünagoogis viibimist helistas mulle järgmisel päeval tehase osakonna juhataja. Küsimused olid: „Miks te läksite? Mida te sionistlikust keskusest otsisite?” (Kelenzon, 2015: 69).

Samuti on kirjeldatud, et pioneerina või komsomoli liikmena sünagoogis enam ei käidud: *“Tallinna sünagoog põles 1944. aastal maha, kuid oli olemas palvemaja mida kutsuti sünagoogiks. See oli mu kooli lähedal. Mäletan, et kui ma olin seitse või kaheksa aastat vana siis mu vanaema ja vanaisa tulid mulle juudi pühade ajal kooli vastu ja me läksime sünagoogi. Hiljem, kui ma olin pioneer ja Komsomoli liige, lõpetasin sünagoogis käimise” (Laane, Centropa). Need on siiski pigem erandlikud juhtumid. Sellega seoses on kirjeldatud ka osade juutide endi vastuseid, kui nende poole pöördus teisest linnast pärit inimene, kes sünagoogi külastada soovis: „Vastuseid oli igasuguseid. Näiteks, et ateist ei käi sünagoogis ... või "Ma olen partei liige" (Kelenzon, 2015: 69).*

Palvemaja külastamise sagedus oli erinev, näiteks võidi käia seal igal Sabatil: *„Laupäeviti panin pioneeri lipsu ette ja läksin koos vanaemaga sünagoogi, meie istusime ülakorrusel ja mehed all” (Kelenzon, 2015: 136) ja „Ema oli ainukene, kellel oli võimalus laupäeviti mitte töötada. ... Ema käis sünagoogis peaaegu igal Sabatil” (Kuremaa, Centropa). Mõned korrad aastas „Käisin isaga kõikide pühade ajal sünagoogis. Sel ajal oli sünagoog Gonsiori²⁶ tänaval, Raadiomaja vastas. Isa käis sünagoogis laupäeviti” (Kelenzon, 2015: 171). või siis kora aastas: „Yom Kippuri ajal käisime alati sünagoogis. See oli väga range püha. Siis oli sünagoog 6. kooli vastas²⁷, endise autobaaasi hoones, kuidagi oli see sünagoogiks muudetud. Pühade ajal oli alati palju juute ning reede õhtuti süüidati kodus küünlad” (Kelenzon, 2015: 136) ja teiste pühade kohta: „Käisin isaga kõikide pühade ajal sünagoogis. Sel ajal oli sünagoog Gonsiori²⁸ tänaval, Raadiomaja vastas. Isa käis sünagoogis laupäeviti” (Kelenzon, 2015: 171).*

---

²⁶ Tõenäoliselt on mõeldud Kreutzwaldi tänava palvemaja.

²⁷ Kreutzwaldi tänava palvemaja

²⁸ Tõenäoliselt on mõeldud Kreutzwaldi tänava palvemaja.

3.3.2. Pühad ja šabbat

Lisaks palvemajadele tähistati pühi veelgi enam kodudes. Neid seostati nii religioossuse kui ka traditsioonidega, millele ei omistatud otsest religioosset tähendust, näiteks: „*Vanaema oli religioosne ka pärast sõda. ... Ta järgis juudi traditsioone rangelt. Ta töötas väga palju, kuid mitte laupäeviti (Dobrysh, Centropa)* ja „*Mu vanemad olid usklikud ja ma pean ennast usklikus ... Me tähistasime juudi pühi ka pärast sõda*“ (Ferdmann, Centropa) ning „*Kui ma olin pühade ajal Tallinnas, tähistasin ma neid koos ema ja Margiga. Tegin seda ainult nende jaoks, kuna ma isiklikult seda ei vajanud*” (Kraemer, Centropa).

Juudi kalendri pühi iseloomustava lisaks sel puhul peetavale tavapärasest pidulikumale jumalateenistusele ka kindlad pühaderoad või hoopis paastumine (lepituspäeval) ja nn suurte pühade ajal (lepituspäev, paasapüha kaks esimest ja kaks viimast päeva) ka sama range töötegemise keeld nagu sabbatil.

Keeldu töötada oli aga nõukogude ajal raske jälgida nii religioonivastasuse kui ka algse kuuepäevase²⁹ tööädala tõttu. Ent oli ka erandeid: „*Roš hašana ja jom kippuri ajal keelas vanaema mu nõbul Gital ja minul kooli minna. Me kuulasime ta sõna ja läksime koos oma vanematega sünagoogi*” (Ferdmann, Centropa) ja „*mina tahtsin selle päeva kohta lihtsalt ainult sea öelda et, minu isa, kes töötas kogu aeg, väga kaua aega töötas, üle viiekümne aasta või kui palju ta töötas. Ja vot üks päev, mida ta võttis alati vabaks. Ta võttis näiteks puhkuse ja alati ütles, üks päev sügisel mul jäi veel võtmata. Ja see oli just see Lepituspäev, kus tema töö ei käinud, ja tema käis väga palju komanderingutes aga jah ta tegi kõik, et sellel päeval, ta ei tee tööd jah*” (I6a).

Üldiselt leiti aga ajastust tulenevate piirangute ja juudi traditsioonide vahel tasakaal, mis lubas viimaseid siiski järgida. Kirjeldati ka seda, et vaatamata olukorrale, oli juudi traditsioonide järgimine oluline: „*Vaatamata raskustele jälgisime juudi traditsioone ning õpetasime oma poegadele juudi pühade tähendusi ja juutide ajalugu. Me ei häbenenud olla juudid ega püüdnud seda kuidagi varjata*” (Kelenzon, 2015: 14) ja „*Kuna meil ei olnud kaua aega kašer nõusid kodus, mu ema košerdas meie igapäevased nõud kuni me ostsime eraldi nõud paasapühade jaoks. Esimestel sõjajärgsetel aastatel oli raske osta paasapühade piduliku*

---

²⁹ Viiepäevasele tööädalale mindi üle aastal 1966.

õhtusöögi jaoks vajalikke toiduaineid, kuid kuidagi õnnestus mu emal osta kana, kala ja kõik vajalikud koostisained struudli tegemiseks ... Isegi sõjajärgsetel aastatel, kui toidupuudus oli kõikjal, suutsid mu ema ja vanema teha piduliku eine” (Feiman, Centropa). Samuti olid koduste pühade tähistamisega seotud lapsed, neile õpetati juudi kombeid ning pühade tähendust: “Lapsed olid pühade tähistamisega seotud ja teadsid, miks neid tähistatakse. Nad õppisid juudi traditsioone ja juudi inimeste ajalugu. See oli nende jaoks väga loomulik” (Kurizkes, Centropa) ja “Me õpetasime oma lastele juudi traditsioone, juudi rahva ajalugu. Meie pojad teadsid juudi pühadest ning iga püha tähendusest” (Kaplan, Centropa).

Põhjalikumad kirjeldamised leidsid intervjuudes järgmised pühad: uusaastapäeva *roš hašana*, lepituspäev *jom kippur*, valgusepäeva *hanukka*, Estri raamatu sündmusi kajastav *purim*, paasapäeva ehk *pesah* ja iganädalane hingamispäev *šabbat* ehk *sabat*.

Reede päikeseloojangust kuni laupäeva päikeseloojanguni kestva sabati järgimise tegi raskeks algselt Nõukogude Liidus kehtinud kuuepäevane töönädal ning sabati ajal täielikult tööst hoidumist kirjeldati seetõttu pigem vanavanemate puhul, kes ei pidanud enam töö käima: “Reedel, sabati alguses lõpetasid nad töötamise. Mu vanaema süüitas küünlad ja palvetas. Nad ei töötanud ka laupäeval (Laane, Centropa), “Mu vanaema tähistas kodus alati sabatit. Ta tegi reede hommikuti järgneviks kaheks päevaks süüa. Me ostime sabati jaoks *halla*’t. Õhtul, selleks määratud ajal süüitas vanaema küünlad ja palvetas. Meie ülejäänud peale vanaema pidime laupäeval tööle minema” (Zakh, Centropa). Sabati tähistamisega seotud kommete järgimine olid perekonniti erinev, kõige tihedamini mainiti reedeõhtust küünalde süütamist, mis tähistab sabati algust: “Reedeti tähistas ema alati *šabbat*’it vastavalt traditsioonidele, ta süütas küünlad ja palvetas. Ema oli ainukene, kes ei pidanud laupäeviti töötama” (Kuremaa, Centropa) ja püüdu võimalikult vähe tööasju teha: “Vot ja siis ütleme seal, vot *šabbat* seisneski selles, ma ütlen et laupäeval nagu ei tehtud tööd, tööd nagu ei. Ei nagu isa nagunii tegi, isa töötas mul kaupluses ja kui oli vaja siis ta läks tööle. Aga kodus nagu sellist ütleme nagu püüti mitte teha nagu” (I2). Kes töö tõttu *šabbat*’it pidada ei saanud, kirjeldasid seda nii: „Mu abikaasa ja mina elasime juudi elu isegi Nõukogude ajal. Laupäev oli lihtsalt tööpäev ja me ei tähistanud *šabbat*’it ... Kindlasti tähistasime [teisi] juudi pühasid kodus“ (Sorkina, Centropa) ja „Ainus asi, mida me kahjuks ei jälginud, on *sabat*, seda sel lihtsal põhjusel, et mu naine töötas kuni kella 22-ni, ka mina tulín töölt hilja koju“ (Kelenzon, 2015: 62) Kirjeldati ka seda, kuidas sabati pidamine oli kohandatud Nõukogude režiimile ja perekonna võimalustele vastavaks: „Võib-olla see, et minu ema laupäeval nagu püüdis mitte niimoodi mingisuguseid

selliseid globaalseid töid ette võtta. Noh, midagi seal võib-olla tolmu pühkis kusagil aga üldiselt mitte. Tähendab, laupäev oli selline päev kui ja mina lapsena ei saanud aru, milles asi. Jah aga püüti vist ikka mitte“ (I2).

Kuigi roš hašana kommete kohta on intervjuudes kõige vähem materjali, on see siiski alati pühade juures ära mainitud: „Ja nii ta teadis kõiki neid palveid ja nii oligi kõik meil pesah ja, noh paasapühad ja roš hašana, roš hašone juudi keeles, jidišis ja hannuka, see on see, purim loomulikult“ (I6a) ja „Kui mu isa oli elus, tähistasime kõiki juudi pühi: roš hašana’d, jom kippur’i, hannuka’t, purim’it ja pesah’it“ „Juhul, kui mainitakse ka uusaastapühaga seotud kombeid ja talitlusi, siis on need enamasti pereringis tähistamine ning ümmarguste maiustuste söömine: „... kui uueaasta kohustuslik arbuus ja muud ümmargused maiustused“ (I5) ja „Kahte suurt juudi püha – roš hašana’d ja paasapühi – tähistasime koos vanemate sõpradega ja nende peredega, kas nemad tulid meie juurde või läksime meie nende juurde“ (Kelenzon, 2015: 171).

Jom kippur’i tähistati ka Nõukogude ajal paastuga: „Paastusime jom kippur’i ajal ja tähistasime ka teisi juudi pühi. Mõnikord külastasid mu kaks venda, nende naised ja lapsed meid pühade ajal ning see muutis need veelgi enam nauditavaks“ (Feiman, Centropa) ning ühel korral on mainitud ka kapparot’i³⁰: „Me paastusime jom kippur’i ajal ja viisime läbi kapparot’i. Kasutasime kanade asemel raha ja saatsime raha seejärel sünagoogi“ (Strazh, Centropa). Nagu ka eelpool mainitud, peeti lepituspäeva osades peredes ka nii oluliseks, et lapsed jäeti koolist koju (Ferdmann, Centropa) või võeti sel päeval end töölt vabaks: „Olin sageli töölähetustel kuid proovisin alati teha nii, et juudi pühade ajal oleksin kodus. Ma ei töötanud kunagi Yom Kippuri ajal, võtsin sellel ajal välja (kasutasin) suvepuhkuse“ (Kelenzon, 2015: 62).

Hannuka kohta on öeldud: „Mitte kuskilt ei saanud osta hannuka küünlaid ja ei hanukkija’d³¹ ei olnud“ (Kaplan, Centropa) ning et hannuka ajal andsid vanemad lastele kingituseks raha (Laud, Centropa) ning et küpsetati latke’id³² ((Kelenzon, 2015: 24). Rohkem on räägitud purim’ist: „Meie lastena väga armastasime purimit. Ja seal on, jaa, see on tõesti,

³⁰ Kapparot on tseremoonia, mida viiakse läbi uusaastapäeva ja lepituspäeva vahel, ideaalis lepituspäeva eelõhtul. Selle käigus tõstetakse kolm korda kana üle inimese pea, seejärel kana tapetakse vastavaid nõudeid järgides ning liha (või liha müügist saadud tulu) annetatakse heategevusele.

³¹ Hannuka ajal kasutatav üheksaharuline küünlajalg.

³² Traditsioonilised kartulipannkoogid, mida küpsetatakse hannuka ajal.

vot siin on praegu vot selline lõbus, a meil kodus oli, no esiteks need küpsetused, no mina ei söönud tookord selle mooniga, minule tehti eraldi, aga siiski kõik vot need kolmnurksed vot need eksju, homntaşn tegime meie. Haamani kõrvad kui ma ei eksi öeldakse eesti keeles. ... Aga veel oli üks asi, et tegelikult purimi ajal tehti shalah mones, ja şalah mones tähendab, et väikseid kingitusi. ... Meie saime nagu väikseid kingitusi ja sellepärast purim oli meie jaoks, laste jaoks, hea pidu“ (I6a) ja „Küll aga tähistasime järjepidevalt juudi pühi, eriti ajal mil vanaema elas, kuni aastani 1978. ... Hamantash`e (Amani kõrvu) küpsetati ka väljaspool Purimi püha“ (I5). Nii homntaşn küpsetamist kui ka şalah mones't on mainitud ka teistes intervjuudes: „Me tähistasime purim'it ja vanaema küpsetas palju homntaşn. Mu nõbu ja mina viisime vanaema palvel inimestele şalah mones'id. .. Meie, lapsed, armastasime purim'it. Meile anti maskid ja kostüümid. Tegime väikseid näitemänge ja täiskasvanud andsid selle eest meile kingitusi. Üldiselt meid hellitati purim'i ajal, meile anti isegi veini “ (Laud, Centropa) ja „Purim oli meiele alati rõõmus püha ning vanemad tähistasid seda pigem laste huvides. purim'i ajal küpsetasime homntaşn rosinat ja mooniseemnetega“ (Kelenzon, 2015: 136). Samuti tähistati purim'it sõprade ringis: „Aastal 1956–66 tegime kodus Purimi ajal näidendi, mille mina lavastas ja kus mängisid meie sõbrad, kes on nüüd juudi kogukonna liikmed“ (Kelenzon, 2015: 133).

Paasapüha ehk *pesah* ehk hapnemata leibade püha on intervjuudes kõikidest juudi pühadest kõige rohkem mainitud tõenäoliselt tänu sellele, et lisaks erilistele palvustele nagu teiste pühade ajal, on paasapühaga seotud ka ranged toitumisnõuded (nimelt ei tohi kaheksa päeva vältel tarbida toiduks midagi haputaignast tehtut ehk *hames*'i, vaid üksnes hapnemata taignast tehtut ehk *maşa*'d) ning eraldi nõud (mis ei ole haputaignast tehtud toodetega kokku puutunud). Toitumisest laiemalt tuleb pikemalt juttu järgmises peatükis. *Pesah*'it veedeti tihti pere- ning sõprade ringis: „Mu lähedane sõber kutsus mind alati *pesah*'it oma kodus tähistama ja me tähistasime *roş haşana*'d minu kodus ja paastusime *jom kippur*'il“ (Laane, Centropa) ja „Maşa'd ei müüdud kuskil ning seetõttu tegime seda kodus. Otseloomulikult järgisime maşa tegemise reegleid, taigna valmistamise ja küpsetamise vahel ei tohtinud olla rohkem kui 18 minutit. Me tegime maşa'd tükk aega enne *pesah*'it. Abrami³³ naine Sheina liitus meiega maşa tegemiseks. Pidime tegema piisavalt kahe pere jaoks. Pühade ajal ei olnud kodus mitte üldse leiba. Sõime ainult maşa'd. Pühade ajal eemaldas ema kogu majast *hames*'i³⁴“ (Feiman,

³³ Informandi vend

³⁴ Paasapüha ajal keelatud hapendatud toiduained, mida juudid ei tohi püha ajal omada, süüa ega ka neist mingisugust kasu saada. Muul ajal on need toiduained lubatud.

Centropa). Mainiti ka seda, et paasapüha kombeid järgiti rangelt ja et lastele oli see igav: „Eksju ja paasa ajal, paasapühade ajal on ju see, et mida me ei tohi süüa ja siis ja meil oli väga range see kodus tegelikult, et me tõesti ei tohtinud. Ja siis sõime ainult seda, mida tohtis süüa. ... pesah või see paasapüha ei olnud hea pidu, sellepärast et see oli väga pikk õhtu, kus isa rääkis kõik need palved, luges algusest ja lõpuni ja kõik oli heebrea keeles, vana heebrea keeles, meie ei saanud mitte millestki aru. Ja siis meil oli naljakas kuulata kõike, ema ikka tegi märkuse: Tasa, tasa! isa räägib!“ (I6a).

Räägiti ka paasapüha esimesel õhtul asetleidva piduliku õhtusöögi ehk *seder*’i läbiviimisest: „Me ei käinud enam sünagoogis, kuid me tegime kõik vajaliku kodus. Paasapüha ajal sõime maša’d ja vanaisa viis läbi seder’i“ (*Umov, Centropa*) ning *apiqoman*’i³⁵ traditsioonist: „Ta³⁶ peitis *apiqoman*’i ning mina ja mu nõod pidime selle üles leidma. Ülesleidjale anti kingitus, milleks olid maiustused või raamat“ (*Laud, Centropa*). Paasapüha oli seotud ka teiste, kristlike, pühadega: „Meeles on nii pesachipühade täiskomplekt matza, peediga punaseks toonitatud rõika, kleidalach-puljongi ja gefilte-fishiga ... Muuseas, pesach oli sujuvalt ühenduses ülestõusmispühade kombe kohaselt munadevärvimise- ja koksimisega“ (I5) ning kohati meenutatakse küll paasapüha traditsioone, kuid neid ei seostatud religiooni või juutlusega: „Mäletan väga hästi oma sõjajärgsest lapsepõlvest, et osades majades oli maša, keedetud munad ja kausikesed soolaveega. Ma mäletan, et mu isa käis endises koolimajas asuvast palvemajast maša’d toomas. Mäletan seda selgelt. Ma ei teadnud, mis maša on ja millal seda süüakse. Ma ei küsinud selle kohta mingeid küsimusi ja ei huvitunud sellest kuidagi“ (*Sharik, Centropa*).

Lisaks juudi kalendri pühadele kirjeldati ka Nõukogude või eestimeelsete pühade tähistamist. Oli erinevaid arusaamu, perekondasid, kus Nõukogude tähtpäevad ei olnud peale lisa puhkepäeva saamise üldse olulised: ”Pidasime ka Nõukogude pühi: esimene mai, seistsmes November. Need olid lihtsalt lisapäevad kodus olemiseks. Ainult võidupüha üheksandal mail oli meie jaoks tõeline tähtpäev” (*Kaplan, Centropa*) ja “Me ei tähistanud kodus nõukogude tähtpäevi. Meile meeldis lisa vaba päev, kuid see oli ka kõik” (*Sorkina, Centropa*). Mõnikord peeti neid siiski tähtsaks, Eesti pühade kohta on öeldud järgmist: “Jah või-olla ka see ja teine

---

³⁵ Olenevalt kogukonnast on sellega seotud kombed üksteisest erinevad, kuid näitena võib tuua järgmise: *Seder*’i taldriku all olevast kolmest *maša*’st keskmine murtakse kaheks, väiksem tükk pannakse oma kohale tagasi ja suurem peidetakse ära. Lapsed saavad selle üles otsida (tavaliselt saab leidja kingituse), ning see süüakse pidusöögi lõpus ära.

³⁶ Vanaisa.

asi ka see huvitavalt, et mul onu armastas jõulusid ja jaanipäeva ja. Kui vanaema sõitis ära, siis me pidasime neid (I3) ning “Samal ajal armastas ta jõulusid, kuna seda tähistati laialdaselt Prantsusmaal. Niisiis, rääkides oma emast, oleks naljakas mainida religioosset judaismi. Ta oli Euroopa naine » (Sharik, Centropa).

Sukkot’i ehk lehtmajade püha kohta intervjuudes informatsiooni ei olnud, mis on ka mõnevõrra oodatav. Selle püha tähistamine nõuab lehtmaja ehitamist ning selles võimalikult palju aega veetmist, samuti muidu religioosseid toiminguid, mida oleks olnud keeruline diskreetselt läbi viia. Samuti ei teadnud kõik perekonad alati, millal mõni püha täpselt toimub, kuna juudi kalender on liikuv: „... pühad on liikuvad pühad ning seetõttu ei teadnud me täpselt, millal täpselt on juudi uusaasta, paasapüha...” (Kelenzon, 2015: 117).

Kokkuvõttes võib analüüsitud intervjuude põhjal väita, et vaatamata Nõukogude Liidus valitsenud religioonivastasele hoiakule (Eestis kirjeldati leebemat olukorda kui mujal) oli juudi pühade võimaluste piires tähistamine ja nendega seotud kommete alalhoidmine siiski oluline, olenemata sellest, kas informant või tema perekond pidas ennast religioosseks või mitte.

3.3.3. Toit

Tavaliselt on religioossetele või traditsioone järgivatele juutidele oluliseks osaks nende igapäevaelus *kašrut*’i ehk toitumisreeglite järgimine. Toitumisreegleid on palju ning neid järgitakse kogukondades erinevalt, mistõttuolen siin peatükis välja toonud vaid need punktid, mis intervjuudest lähtuvalt informantidele olulised olid.

Kašrut’i³⁷ jälgimise kohta Nõukogude ajal on vastakaid andmeid. On öeldud, et seda jälgiti täielikult: “*Vanaisa Benjamin, mu vanaema vend, sõi ainult košer*³⁸ *toitu. Ta sõi ainult meie juures või kodus*” (Kelenzon, 2015: 23) ja “*Kašrut*’i järgiti väga rangelt. Isegi evakuatsioonis olles eelistasid nad *kašrut*’i rikkumisele nälga nii et ilma ütlematagi oli selge et ka pärast nende tagasitulekut oli kodus ainult košer toit, niikaua kuni vanaema oli elus” (Ferdmann, Centropa), vastavalt võimalusele: “*No siis mida ma veel võin öelda, et sealih ei*

---

³⁷ Religioossed toitumisreeglid.

³⁸ Toitumisreeglite järgi valmistatud toit, mis on juutidele söömiseks lubatud (puudutab eelkõige liha- ja piimatoite).

söödud, kodus meil. Teatud hetkeni. Tähendab aga sinki söödi. ... Minu ema ei teinud mitte midagi sealihast ise. Aga vot siis poest seda sinki osteti küll. No isa oli veel vähem, ema oli nagu rohkem. Ema oli nagu selline kohalik ja tema isa ja tema ema nagu rohkem hoidsid nendest asjadest kinni” (I2) või üldse mitte: “Me ei järginud kašrut’i, seda oli peaaegu võimatu teha kuna isegi tavalisi tooteid oli raske saada. Me oleksime hea meelega sünninud košer toitu, kuid me ei saanud seda teha” (Vasserman, Centropa).

Samuti on vastukäiv informatsioon šoḥet’i³⁹ kohta. On öeldud, et tema puudumise tõttu ei olnud võimalik kašrut’i järgida : „Muidugi ei saanud Nõukogude ajal järgida kašrut’i. Sellel ajal ei olnud šoḥet’i, kuid andsime endast parima. Meil ei olnud kodus sealiha ja mu naine tegi traditsioonilisi juudi toite“ (Serman, Centropa). Teised on rääkinud, et šoḥet oli täiesti olemas ja tema teenuseid kasutati : „Õppisin sõitma ning käisin vanaema jaoks igal nädala turul elusaid kanu ostmas ning seejärel viisin need šoḥet’le. Tema nimi oli Kats. Tõenäoliselt ei mäleta teda enam keegi kuid ma jään teda ja käimisi tema juurde alati mäletama. Niisiis, viisin kanad tema juurde, ta tappis nad ja ma tõin need vanaemale. Vanaema ja tema tütar sõid ainult neid kanu” (Ferdmann, Centropa) ja “Kuid siiski, kui ema turult elusaid kanu ostis viis ta need tapmiseks šoḥet’le” (Kraemer, Centropa).

Liha ja piimatooted pole kašrut’i järgi lubatud koos süüa ning ka nõud, mida vastavate toitude valmistamiseks või serveerimiseks kasutatakse, tuleb eraldi hoida: “Ja võib-olla, mina sain nii aru, et siis kui mina väike olin, siis ema ikkagi hoidis ütleme need köögis need nõud, jah, eraldi, mis olid nagu piima ja selline ja nõud ja liha värk oli eraldi” (I2) ja “Temal olid, mina sain ükskord isegi selle eest keretäie, et ma võtsin tema piimataldriku ja panin sinna lihasupi sisse. Naer. Ma olin siis nelja või viie aastane a no kust mina võisin teada, et see on tema piimataldrik. No tema pidas jah ikka rohkem neid asju” (I3). Liha- ja piimatoodete eraldi söömist ja hoidmist õpetati ka lastele: “Vanaema õpetas mulle, milliseid toite pole lubatud omavahel segada, nende jaoks peaksid olema eraldi potid - kui teed midagi piimapannil, siis ei tohi seda millekski muuks kasutada“ (Kelenzon, 2015: 145).

Kõige rohkem informatsiooni on pühade ajal söödavate toitude, eriti maša, kuid ka muude juudi köögile iseloomulike toitude kohta. Maša’de kohta on erinevaid andmeid, ühed ütlevad, et neid polnud üldse saada ja neid pidi ise küpsetama : „Nõukogude ajal ei saanud

---

³⁹ Vastava väljaõppe läbinud isik, kellel on õigus loomi kašrut’i reegleid järgides toiduks tappa, juudi lihunik.

maša'd kuskilt osta, seega küpsetasime seda kõiki reegleid jälgides kodus“ (Serman, Centropa). Nende küpsetamise kohta on öeldud, et see meeldis lastele: „Aga see maša tegemine oli meil küll see, vot see meile meeldis õega, ja sellepärast, et ema siis tegi maša'sid, ja .... ja meil oli ahi ja ahju peal oli nagu pliit selline, mis [maša] pidi panema peale“ (I6a) ja et nende peale mustrite tegemine meeldis lastele: „Et siis seal ma käisin kah nüüd emaga koos ja siis oligi, ma olin väike poisike ja siis seal las poiss ise valmistab. Ja siis oli suur kellaratas siis tegin neid auke sinna sisse ja“ (I6b) ja „Elasime ahiküttega korteris, küpsetasime pliidil maša'sid, lapsed aitasid alati, neile meeldis rattaga erinevaid mustreid teha. Hiljem küpsetasime maša'sid vahvliraua“ (Kelenzon, 2015: 62). Veel räägiti et neid sai kas palvemajast või et neid küpsetati Riias, Vilniuses või Leningradis: „Ma ei tea, kas keegi tegi Nõukogude ajal Tallinnas maša'd, kuid seda tehtid Vilniuses. Ühes neist maa-alustest „pagariäridest“ töötas minu tädi Ida“ (Kelenzon, 2015: 134) ning „Näiteks toodi ametlikult maša'd Eestisse Riias või Leningradist“ (Kurizkes, Centropa). Mõnikord öelda ka lihtsalt, et kodune toit oli juudi köögile tüüpiline: „Aga vanaema küpsetas neid halla'sid ja meil tihti seda juudi traditsioonilised toitu ja vot sellised ... ja toit oli väga tüüpiline“ (I2) või et kodus valmistati juudi roogasid: „Mäletan, kuidas mu ema valmistas juudi roogasid: täidisega kala, varniške'id⁴⁰“ (Kelenzon, 2015: 117) ja „Emale meeldis valmistada juudi toite. Pühade ajal tegi ta gelfite⁴¹ kala, täidetud hanekael, kanapuljong, foršmak⁴², tšimmes⁴³“ (Speranskaya, Centropa). Traditsiooniliste toitudega ja kašrut'i jälgimisel oli suur roll vanavanematel: „Pärast vanaema surma jätkas ema pühadetraditsioone, ent lauale tekkisid ka mitte just kosheersed toidud“ (I5) ja „Mõnikord oli meil matsad, kuid ma ei osanud seda mingite pühadega seostada. Aga kui minu vanavanaema Homielist meie juurde tuli, jälgis ta kašer reegleid. Tal sõi eraldi toite ning ma mäletan, kuidas ta akna taga seisis ja palvetas“ (Kelenzon, 2015: 96). Mõnikord on juudi toitude tegemine olnud seotud ka perekonna majandusliku olukorraga: „Kui me hakkasime paremini elama, tegi vanaema laupäeviti täidetud kala“ (Kelenzon, 2015: 136).

3.3.4. Elusündmustega seotud riitused

⁴⁰ Kas tatruga täidetud pelmeenid või tatar makaronidega.

⁴¹ Täidetud kala.

⁴² Heeringaroog.

⁴³ Pajaroog, traditsiooniliselt porganditest ja kuivatatud puuviljadest.

Võiks arvata, et kuna Nõukogude Liidus valitses tugevalt religioonivaenulik õhkkond, ei olnud juutidel võimalik neile olulisi elusündmustega seotud toiminguid läbi viia. Siiski on kombetalitlusi mainitud nii pulmadest, matustest kui ka ümberlõikamisest rääkides. Samuti peeti traditsioonide järgimist loomulikuks: „*Juudi inimesed praktiseerisid juudi traditsioone sõjajärgses Tallinnas kuid see oli ohtlik Partei liikmetele ja avalike elu inimestele*“ (Strazh, Centropa).

Ümberlõikamine ehk *brit mila* viiakse tavaliselt läbi poisslapse kaheksandal elupäeval. Intervjuudes on selle kohta öeldud järgmist: „*Veel mäletan, kui 1960. aastal oli vaja teha brit mila mu õepojale, siis tehti seda salaja - mohel tuli Riiast. Ja teistes juudi perekondades samamoodi salajas tehti brit, mohel tuli Tallinnasse Leningradist või Riiast*” (Kelenzon, 2015: 171) ja „*Brit mila'ks kutsuti koju kogenud arst. Olin oma nõo Ericu, Getmani poja ümberlõikamisel. See oli kodune pidupäev. Mehed kandsid traditsioonilist rõivastust ning mütse*“ (Dobrysh, Centropa). Veel räägiti sellest, et tseremoonia tuli läbi viia salajas ja selleks, et näiteks kõrgemal kohal töötavat lapsevanemat ei saaks hiljem milleski süüdistada, saadeti ta sugulaste juurde: „*Mu äi ei suutnud leppida sellega, et tema lapselapsele ei tehta britt mila. Tema soovil tuli Leningradist mohel meie koju tseremooniat läbi viima. Mu abikaasa töötas ning oli tol ajal Partei liige. Ta ei olnud väga õnnelik otsuse üle lasta meie pojale teha britt mila. Ta ütles, et me ei tohiks lapsele valu põhjustada, Nevil oli siis kolme kuu vanune. Selleks, et mu mees ei peaks tundma, nagu ta ei järgi Partei reegleid, oli ta sellel ajal kodust ära. muidugi, Hana ja mina olime samuti mures, et see teeb lapsele haiget kuid Rachmiel oli veendunud, et traditsiooni tuleb täies mahus järgida*“ (Blumberg, Centropa) ja „*Yakovi nõo vend oli Partei liige ning töötas prokuröri juures. Ta läks samal ajal äri asjus teisse linna, et juhul, kui keegi teada saab, saaks ta väita, et kõik oli tehtud tema teadmata*“ (Strazh, Centropa).

Kahel korral on vanematel lapse ümberlõikamise tõttu võimudega probleeme tulnud: „*Kui meie poeg oli kolm nädalat vana, mind arreteeriti – 16. detsembril 1948. ... Mind viidi Tallinna vanglasse ja mu poeg jäi mu ämma ja abikaasa juurde*“ (Strazh, Centropa). Naine viidi Slobodskoisse ning kui laps oli kümne kuune, tulid sinna ka tema mees ja ämm ning nad said tagasi pöörduda aastal 1956 (Strazh, Centropa). Teisel juhul kutsuti ema ja kasuisa ülekuulamisele, kuid rohkem probleeme sellele ei järgnenud: „*Kuigi me teadsime kõiki neid, kes olid kutsutud mu noorema venna britt mila'le, said võimud sellest üritusest meie kodu*

siiski teada. Mu ema ja kasuisa pidid minema ülekuulamisele ... ma ei tea, mida nad miilitsale ja tööl vastasid, kuid rohkem tagajärgi sellele ei olnud“ (Zakh, Centropa). Vaatamata Nõukogude korrale, peeti ümberlõikamist siiski oluliseks ja loomulikuks osaks elust: „Mõlemad mu pojad⁴⁴ on ümberlõigatud. See oli mu abikaasale ja mulle loomulik otsus. ... Ümberlõikamine viidi läbi meie kodus. Kutsusime kirurgi kes tegi kõik nii, nagu peab“ (Kaplan, Centropa) ja „Ükskõik, kui järjepidevad võimud ka religiooni ja traditsioonide vastases võitluses ei olnud, lasid enamus kohalikke juute oma poegi ja pojapoegi ümberlõigata“ (Zakh, Centropa).

Traditsioonilist pulmatseremooniat mainitakse intervjuudes harva, ühe näitena võib tuua: „Gurevitš küsis mu mehe ja minu käest, kas meil oli juudi pulm *huppa* all. Rääkisime talle oma pulmast ning ta teadis, et evakuatsioonis olles ei saanud me kuidagi nõuetekohaselt abielluda. Siis lisas ta, et viib pulmatseremoonia läbi enne britt mila'd, et meie poeg oleks juudi seaduse kohaselt abielusiseselt sündinud/legitiimne. Panime ajutise *huppa* üles ning Gurevitš luges kõik vajalikud palved ja viis pulmatseremoonia läbi“ (Strazh, Centropa) ning lisaks sellele: „Vaatamata võimude pingutustele ei takistanud see inimesi juudi traditsioone jälgimast. Neil olid isegi *huppa*'d pulmades“ (Zakh, Centropa) ja „Pulm toimus onu Samueli korteris. *Huppa* pandi üles ning mu isa vana sõber, kes oli väga religioosne juut, luges palved ja seejärel visati veiniklaas kildudeks“ (Randvee, Centropa).

Abielu kohta on huvitav märkida, et intervjuueeritavate hulgas oli perekondi, kus mõlemad abikaasad olid juudid kui ka segaabielus olevaid inimesi. Negatiivset suhtumist segaabielud suhtes väljendas pigem vanem põlvkond, st. informantide vanemad ja vanavanemad: „Ja siis muidugi minu vanemate põlvkond vaatas veel viltu, mitte midagi, kedagi, ei, kuidas öelda, ei tehtud talle midagi halba ja ei aetud taga aga vaadati viltu kui keegi ütleme juudi poistest abiellus mingi seal eesti tüdrukuga või vene tüdrukuga või vastupidi või niimoodi. Ja ma lihtsalt mäletan, kuidas sellest kodus räägiti. ... Minu ema ütleme üks aastaid sõbranne oli tema vennanaine, minu onunaine tähendab ja, kes oli absoluutne *русская женщина*. *Vot* aga ma tean et noh, saad aru, minu ema vanemad vaatasid selle peale küllatki viltu“ (I2) ja „Mu isa oli sama range kui mu vanaema. Samuti leidis ta, et ma ei tohi abielluda mitte-juudiga. Mingil põhjusel meeldisin ma just vene noormeestele ning muidugi ei tohtinud mitte ükski neist meie koju siseneda. See oli mõeldamatu. Mõnikord, kui mu isa oli teada

---

⁴⁴ Informandi pojad on sündinud aastatel 1946 ja 1948 (Kaplan, Centropa)

saanud, et mul oli venelasest kavalier, ei rääkinud ta minuga nädalaid. Seetõttu jäin vallaliseks“ (Ferdmann, Centropa).

Vanavanemate kohta oli ka teistsuguseid näiteid: „Mu vanaemal ei olnud haridust, kuid ta oli väga tark naine. Kord käisin kohtingutel vene noormehega, ta meeldis mulle väga. Jagasin oma mõtteid vanaemaga ning ta ütles mulle, et kui ma otsustan temaga abielluda, peaksin ma seda tegema vaatamata sellele, et vanaema sellesse halvasti suhtub. Ning kui me tõesti üksteist armastame, ignoreerib mu vanaema seda, et minu abikaasa ei ole juut“ (Laane, Centropa). Kohati oli selline arusaam levinud ka informantide endi hulgas: „Poja abiellumine mitte-juudiga valmistas mulle muret kuid selle vastu ei saanud midagi teha. Kõige tähtsam oli, et nad üksteist armastaksid. ... Mu noorema poja teine naine on eestlane. Suhtusin sellesse abielusse kui tragöödiasse. Meil oli juudi perekond, juudi hingega ja mul oli raske oma poja otsust aksepteerida“ (Kaplan, Centropa).

Elusündmustest kirjeldatakse kõige enam matuseid. Juhul, kui maeti juudist pereliige, tehti seda alati juudi traditsioone järgides: „Mu ema suri 1961. Matsime ta juudi traditsioonide järgi Tartu juudi surnuaeda ... David suri Tallinnas 1976. aastal. Ta maeti Tallinna juudi surnuaeda, tal oli traditsiooniline juudi matus“ (Feiman, Centropa) ja „Kui juudid surid, maeti nad vastavalt rituaalidele⁴⁵. Keegi, kes teadis juudi traditsioone viis matuserituaali läbi nig mõnikord viis matuseid läbi mu isa. Tallinnas oli juudi surnuaed“ (Patova, Centropa). Täpsematest matusega seotud kommetest mainiti intervjuudes tallit’is⁴⁶ matmist ning kaddiś’i⁴⁷ lugemist: „Isa maeti vastavalt juudi traditsioonidele. Enne oma surma soovis mu vanaema, et kõik tema pojad maetakse tallit’is. Isal oli tallit juba enne sõda ning ta maeti selles. Matusetseremoonia viis läbi gabbai. Inimesed palvetasid sünagoogis ja lugesid kaddiś’it“ (Ferdmann, Centropa). Ka siin kirjeldatakse Eestis valitsenud vabamat õhkkonda : „Genya suri 1960. aastal. Ta maeti Tallinna juudi surnuaeda ning muidugi oli matus vastavuses juudi traditsioonidega. Isegi Nõukogude ajal pigistasid Nõukogude Eesti võimud selles osas silma kinni, kuigi Venemaal ja Ukrainas oli inimese matmine juudi traditsioonide järgi peaaegu võimatu“ (Laud, Centropa).

---

⁴⁵ Mõeldud juudi rituaale.

⁴⁶ Palvemantel.

⁴⁷ Siin mõeldakse selle all matustel ning leinarituaalides loetavad palvet, mida saab lugeda ainult minjan’i olemasolul.

3.4. Suhtumine juutidesse

Intervjuueeritavad väljendasid Nõukogude ajal kogetud juudivastasust erinevalt. Mõnikord öeldi, et seda ei tajutud isiklikus elus üldse: „*Ei alg-, kesk- kui ülikooli ajal ei ole isiklikult kogenud juudivastasust*“ (I5), kuid enamus olid antisemitismiga mingil moel oma elu jooksul ka isiklikult siiski kokku puutunud: „*Nii et ma tahan öelda et seda antisemitismi ikka oli*“ (I2) ja „*Mitmel korral minu elus anti mulle mõista, et Nõukogude Liidus on juutidele määratud teatud piir, kust nad edasi minna ei saa*“ (Kelenzon, 2015: 4). Samuti tehti vahet riiklikul ja igapäevasel antisemitismil: „*Eestis pole kunagi riiklikul tasandil antisemitismi olnud, igapäevaelus oli, nagu on ka praegu*“ (Kelenzon, 2015: 137). Kõige paremini võtab intervjuudes kirjeldatu kokku järgmine tsitaat: „*Ja neid ütleme, meil on sama lugu, et, et tegelikult on see nagu inimsuse vastane nagu ütleme nagu kuidas, järeldus kui sa ütled niimoodi, et ma harjusin selle antisemitismi ära. Ja ma võin seda enda kohta nagu öelda, et ma harjusin ära, ma lihtsalt ei, sellega ei suheldunud. Näen, et ta on nii, kõik, midagi ma ei võitle ta vastu ja niimoodi aga ta on olemas. Ta on kogu aeg olemas ja üle maailma on see olemas. Üle maailma alati ja sellega me peame lihtsalt arvestama, et ainuke koht, kus seda ei ole, ja seal ka on, on Iisrael*“ (I6b).

Koolides ja ülikoolides kirjeldati antisemitismi järgmiselt: „*Vanemate sõnul tuln esimeses klassis pärast mõnepäevast koolis käimist koju ja ütlesin neile, et kõik juudid tuleb tappa. Vanemad küsisid: "Miks?" Ja ma rääkisin neile sellest, mida olin koolis kuulnud: juutidel on mingi püha, enne mida peavad nad midagi sööma ja sellele toidule tuleb lisada mitte-juudist lapse veri. Seetõttu tapavad juudid enne oma tähtpäeva mitte-juudi lapsi, et selle toidu jaoks verd saada. Vanemad olid šokis. Nad ütlesid mulle, et esiteks ei ole see tõsi ja teiseks, et ma olen ka juut. Mul tekkis hüsteeria: "Mis juut ma olen? Ma olen venelane! Ma räägin vene keelt, käin vene koolis, kõik mu sõbrad on venelased ... ma olen venelane!"*“ (Kelenzon, 2015: 53), „*Aga Nõukogude ajal да, в третьем классе kolmandas klassis mingi I*⁴⁸ tegi mulle selges, что я ... vot да. No mingisugune, ja ilma naljata, ma ei ütle seda naljamisi, see on tõesti üks poiss, kelle perekonna nimi oligi muide I*, vot kuskil kolmandas klassis, noh, nagu väljendas oma antisemiitliku niimoodi ütles mulle halvasti. Vot aga rohkem mul ei ole sellist asja olnud*“ (I2) ja „*Olen juudivastasust kogenud lapsepõlvest saati. Kui ma käisin oma esimeses koolis, kutsuti mind tihti zhidovka'ks või siis lihtsalt kiusati mind. Olin*

---

⁴⁸ Klassikaaslase perekonnanimi.

väga õnnetu ja nutsin. See tegi mulle väga haiget, kuid ma ei häbenenud kunagi oma juudi identiteeti. Kui läksin uude kooli, sain sõbraks ühe oma klassi poisiga. Ta meeldis mulle, kuid ükskord mainis ta, et talle ei meeldi juudid ja ma lõpetasin temaga suhtlemise“ (Umov, Centropa).

Kuigi ENSVs oli juudisoost üliõpilastel lihtsam ülikooli sisse saada kui mujal Nõukogude Liidus, tajuti ka siin antisemitismi: „Seda, ametlikult ei olnud, aga mitteametlikult, aga olid salajased ja ametlikud direktiivid või kuidas öelda, paberid, kus oli öeldud, et rohkem kui kolm juuti esimesele kursusele sinna ülikooli või siia ei võeta. Ja selleks, et sisse saada, sa pidid olema mitte lihtsalt viie peale eksamid teinud, vaid sa pidid olema seitse“ (I2) ja „Jah, aga see oli kogu aeg olemas, isegi õppejõud Tallinnas ma teadsin, kes võisid norida ja ma teadsin miks, ja siis ma pidin nagu jälle ma rääkisin, pidin ikka palju-palju-palju parem olema, et mitte lausele viiele vaid lausa seitsmele hind peab olema, hindeks peab olema seal seitse, et ma saaks seal selle viie või noh nii vastavalt. Et seda me lihtsalt teadsime kõik, aga noh me vist tulime sellega nii, mitte et harjunud, aga muidugi meile see ei meeldinud, aga see oli ja sellega pidi lihtsalt arvestama kui sa tahad edasi õppida ja kõik. Ja kui ma edasi ülikoolis õppisin, ma ka ei saa midagi, midagi halba öelda, tegelikult“ (I6a). Minu poolt läbi viidud intervjuudes ei toodud üldiselt välja konkreetseid solvavaid fraase, küll aga tehti seda teistes intervjuudes, näiteks: „Eestis esines antisemitismi tava suhtluses. Meie tänaval ja koolis võis kuulda „жидовская морда““ (Kelenzon, 2015: 171) ja „Vaatamata sellele, et kümned kui mitte sajad tuhanded juudid olid täiesti assimileerunud, ei vähendanud see antisemitismi. Ikkagi peeti neid juutideks, teise klassi inimesteks. Kui ta töötab - ta on juut (еврей) aga kui ta soovib tööd saada - жид. Esimesel juhul käsitletakse teda individuaalselt ja teisel juhul on ta „vigase“ kogukonna liige (Kelenzon, 2015: 182).

Tööelust rääkides olid samuti selges enamuses inimesed, kes muuhulgas ka juudivastasust taluma pidid: „No mul oli nüüd, no ütleme kui me rägime juudist, siis mul oli noh, ütleme selle minu ema selle mehe õe poeg töötas Viru hotellis, ta oli üks väga kõrgel tasemel kelner. Teda kutsuti Moskvasse kõik neid suuri, siis ta oli väga kõrgel tasemel, et õpetas teisi ka välja ja nii, ja siis ta vallandati, et ta juut just on, just sellepärast, just rahvuse pärast“ (I6b) ja „Kui Kalevi kommivabriku peainseneri koht vabanes, siis pakuti mind sinna ametikohale. Minu dokumendid saadeti kohalikule parteikomiteele, kust need tagasi saadeti ning öeldi, et juudil ei lubata Kalevi peainseneriks saada“ (Kelenzon, 2015: 4) ning „Lihtsalt öelda et jah et oli inimene, keda paluti, paluti kirjutada artiklid ja Iisraeli vastu ja nende

inimeste vastu, kes nüüd sõidavad Iisraeli ja et nad on kõik nüüd reeturid. Ja tema keeldus, ja siis palju aega ei läinud mööda, kui teda jah vallandati ja oligi kõik. Ta oli juba sellises eas, pensionile minna, aga siis enam ei oodatud“ (I6a). Vastupidiseid näiteid toodi samuti, kuid vähem: „Ma ei ole kunagi, kogu oma karjääri vältel, kokku puutunud antisemitismiga. See on tõsi, seda ei eksisteeri isegi mitte praegu“ (Laane, Centropa). Kohati on probleeme olnud ka võimuorganitega: „Ja siis nemad⁴⁹ käisid mind kogu aeg kontrollimas ja kogu aeg käisid küsimas. Vot nemad rääkisid mul küll rahvusest. Nad küsisid kellega с какими лицам еврейского национальности вы знакомы. Ja vot need olid need, kes avalikult nagu julgesid avaldada arvamust, et juudid on ikkagi Nõukogude vastased tüübid, jah. но было за что“ (I2) ja: „Sel ajal õppisin Tallinna Polütehnilise Instituudi majandusteaduskonna kolmandal kursusel. Kuid KGB saatis mind välja ja arreteeris "nõukogudevastase agitatsiooni ja sionismi pärast", veetsin mitu aastat vanglas“ (Kelenzon, 2015: 70).

Lisaks veel igapäevaelus ettetulevad juhtumid: „Ja oli kaks järjekorda ja mina läksin siis ühe järjekorra no nagu ligi ja siis küsin seal ühe daami käest. Enda arvates oli siuke viisaka välimusega daam. Küsin et öelge palun, kas see järjekord on nüüd telegrammide või see on kõnede tellimine. Teie, üldse, võiksite põrutada oma Iisraelisse ja seal seista oma järjekordades ja trattratata ja nii edasi. Ja ma ütleksin, väga intelligentse välimusega naisterahvas. Puhas eestlane välimuse järgi vähemalt. Ja niimoodi. Ja mina ütlesin, midagi ma seal vastasin, ma ei mäleta mida, mitte eriti nagu niimoodi. Praegu ma isegi ei mäleta, mis ma ütlesin“ (I2) ning „Aga ma olen ise olnud nõuka ajal sellises olukorras, ma mäletan kui Linnahall avati, see oli üks esimesi kontserdeid kui ma seal käisin ja oli vaheaeg ja vene tüdrukute kamp kui ma seal vahel liikusin, seisid seal akna juures, seal olid väga niuksed vene tüdrukud. Noh ajasid mind sealt ära, lausa küünarnukiga ja siis sõimasid mind juudiks. Ma olin täiesti šokis. Umbes nii et sa vana kuradi juut, me niikuinii tapame, korista siit eest, me tapame“ (I4).

Eraldi tuleb seoses antisemitismiga välja tuua 1948. aasta lõpus alanud võitlus kosmopoliitide vastu ning 1952–1953. aastal toimunud arstide juhtum, kuna muidu räägiti intervjuudes juudivastasusest pigem üldsõnaliselt või siis isiklike elusündmustega (kool, töö jne) seondunult, siis justnimelt neid kahte sündmust oli tihit konkreetselt ja täpsete

---

⁴⁹ KGB.

aastaarvudega mainitud. Lisaks sellele toodi täpsemalt välja ka Nõukogude Liidu suhted Israeliga ning selle seos antisemitismiga.

Seoses kosmopoliitidega algasid vallandamised ja arreteerimised erinevates asutustes, näiteks ministeeriumites või teadusasutustes, 1948. aastal ning võitlus käis nõukogudevastaste suhtumiste, nagu näiteks Lääne mõjude ja kosmopolitismi vastu. Sealjuures ei toodud vallandamise põhjusteks mitte rahvuslikku või usulist kuuluvust vaid inimesi süüdistati näiteks välismaal elavate sugulastega suhtlemises või töökohustuste mittetäitmises. Kampaania märksõnadeks olid „juudi natsionalism“ ning „sionism“ ning sama korralti ka hiljem toimunud arstide juhtumi puhul (siis lisandus veel näiteks „arstid-kahjurid“) (Liivik, 2009: 2). Represseeriti peamiselt juute, kes olid Eestis elanud esimese vabariigi ajal ning keda ennast või siis nende sugulasi seostati sionismiga. Samuti süüdistati juute, kes Saksa okupatsiooni üle elasid, koostöös sakslastega (Liivik, 2009: 4–5). Intervjuudes kirjeldati seda nii: „1948. aastal algas Nõukogude Liidus võitlus kosmopoliitide vastu. Nad olid juudisoost teadlaste, näitlejate ja kirjanike vastu. See juhtus Eestis samuti, Nõukogude seaduseid rakendati võrdselt üle kogu Nõukogude Liidu“ (Kaplan, Centropa). Võitlus kosmopoliitide vastu oli peaaesjalikult antisemiitlik kuid Valgevenes, Ukrainas ja Balti riikides oli see veel lisaks suunatud nimetatud rahvaste vastu (Liivik, 2009: 2).

Huvitaval kombel on seda ka intervjuudes välja toodud: „Siin oli midagi teistsugust, algas võitlus Eesti rahvuslaste vastu. Paljusid kirjanikke ja heliloojaid süüdistati natsionalismis. Nad vallandati nende töökohtadelt, mõned neist saadeti isegi Siberisse, Gulagi, kuid ainult lühikeseks ajaks. See ei kehtinud juutide kohta. Nõukogude Liidus laiemalt võitlesid nad kosmopoliitide ja Eestis kodanliku natsionalismi vastu“ (Dobrysh, Centropa) ja „Enamus Eesti inimesi said Nõukogude Liidus toimuvast kosmopoliitide vastasest kampaaniast teada ajalehtedest. Me ei tundnud seda siin. Kui ma töötasin riiklikus Planeerimiskomitees ei mäleta ma ühtegi juhtumit, kui juute oleks vallandatud. Eestis juhtusid teised asjad – nende inimeste uuesti deporteerimine, kes suutsid pärast 1941. aasta küüditamist tagasi Eestisse pöörduda“ (Kuremaa, Centropa). Oli ka teistsuguseid kogemusi: „1948. aastal algas Nõukogude Liidus kampaania kosmopoliitide vastu. Inimesi vallandati, arreteeriti, küüditati ja saadeti Gulagi. Olid kuulutjutud, et need, kes olid varasemalt Gulagist tagasi tulnud, saadetakse sinna uuesti. Läksin Tallinna tädi Maria juurde. Ta rääkis, kuidas öösiti otsiti kortereid läbi ja ütles mulle, et ööbiksin tema sõbra juures. Siis saime kindlalt teada: sellel ööl otsiti palju kortereid läbi“ (Shein, Centropa).

1953. aastal arreteeriti Kremlis töötanud juutidest „arstid-kahjurid“, kes väidetavalt tapsid mitmeid juhtivaid Nõukogude Liidu tegelasi teadlikult valesti ravides, et täita neile antud USA ja UK luureülesandeid. Võrreldes eelnevaga, tajuti ja kardeti arstide juhtumit Eesti juutide poolt rohkem: „Pärast seda, kui arstide jhtum 1953. aasta jaanuaris alguse sai, muutus antisemiitlus ametlikuks. Eestis oli palju juudisoost arste ning neid mõjutas see väga tugevalt. Mäletan, et polikliinikus rääkisid inimesed, kas nad peaksid juudist arsti juurde visiidile minema või mitte“ (Feiman, Centropa) ja „Kui 1953. aasta jaanuaris algas arstide juhtum, tundsid seda ka Eesti juudid. Iga päev oli raadioprogramme, kus räägiti juudi arstidest, kes üritasid Stalinit mürgitada ning tundsi, et antisemitismi soodustati. Elasi hirmus. Tean, et teatri juhtkonnale anti ülesanne koostada nimekiri töötajatest, kes olid juudid. Nii näitlejate kui ka teatri töötajate hulgas oli palju juute, peaproductsent oli samuti juut. Selliseid nimekirju tehti kindlasti ka teistes asutustes. ... Arvan, et kui Stalin poleks märtsis surnud, oleks meid kõiki Siberisse saadetud. Elasi pidevas hirmus. Meil olid kuivikute ja konservide varud juhuks, kui meid tullakse deporteerima. Tänu Jumalale, Stalin suri, ja neid ei läinud vaja“ (Kuremaa, Centropa) ja „Kui arstide juhtum algas, vallandati mind samal päeval. ... Arstide juhtum ajal ei olnud ma ainuke juut, kes lahti lasti, seda juhtus paljudega“ (Kraemer, Centropa).

Kokkuvõttes pidid Eestis elavad juudid antisemiitlust taluma, kuid sellega õpiti elama ning informantide endi sõnul oli olukord Eestis parem kui mujal Nõukogude Liidus. Samuti oldi teadlikud kosmopoliitide vastasest võitlusest ja arstide juhtumist, mõlemad neist sündustest puudutasid Eesti juute, kuid jällegi vähemal määral kui Nõukogude Liidus laiemalt.

3.5. Emigratsioon Iisraelisse

Nii Iisraelisse kui ka sinna emigreerumisse suhtuti üldiselt positiivselt: „No suhtuti positiivselt, kuna meil olid ikkagi sellised Nõukogude kriitilised meeleolud siis loomulikult me infot saime. ... Nii et jah, see rohkem toimus seal Moskvast, Leningradis, et rohkem sealt läksid ära“ (II) ja „Samal ajal, kui õppisin instituudis, loodi Iisraeli riik. Mõistsin, et Iisrael on minu jaoks oluline ning nagu paljudki teised juudid, hakkasin mõtlema sinna tagasipöördumise üle, kuid nendel aastatel ei olnud Nõukogude Liidust võimalik välja rännata, nad lihtsalt ei andnud selleks luba“ (Kelenzon, 2015: 18). Vaatamata raskustele välismaailmaga kontaktis olla, jälgiti

Iisraelist toimuvat siiski vastavalt võimalustele ning elati kaasa Lähis-Idas toimuvatele poliitilistele sündmustele. Näiteks said Tallinnas elavad inimesed Soome TV'd vaadata ning kuulati välisraadiot (I7). Samuti oldi kursis näiteks Iisraeli riigi loomisega: „1948. aastal loodi ametlikult Iisraeli riik. Meie perekond oli selle üle väga õnnelik, oma südames olin alati Iisraeli kui meie kodumaasse suhtunud. See oli minu jaoks väga oluline. Arvan, et paljudele juutidele oli Iisraeli riigi rajamine tugevaks moraalseks toeks. Sellest ei räägitud, kuid paljud juudid tundsid nii. See oli väga oluline“ (Dobrysh, Centropa).

Minu kontaktidest kaks emigreerurisid Iisraeli Nõukogude ajal, I7 10 aasta vanusena aastal 1972 koos perega ning I8 pärast ülikooli lõpetamist koos ema ja vanaemaga aastal 1980. I5 emigreerus Iisraeli pärast taasiseseisvumist. Muus osas minu informantide ning teiste intervjueeritavatega suuri erinevusi ei olnud – osad neist soovisid Iisraeli emigreeruda, kuid erinevatel põhjustel ei saanud seda teha: “Mu isa oli õnnelik, et avanes võimalus emigreeruda Iisraeli. Ta oli sionist ning arvas Iisraeli olevat juutide unistuste maa. Ma olin samuti nõus lahkuma kuid kahjuks ei saanud me seda ema pärast teha. Ta oli väga haige ning arstid keelasid talle kliimavahetuse. Me ei oleks saanud ema siia jätta” (Epshteyn, Centropa) ja “1970. aastatel hakkasid juudid Iisraeli minema. Paljud mu sõbrad Tallinnast ja Tartust lahkusid. Proovisime nende heaks teha, mida me saime, tähistasime nende emigreerumist. Olime õnnelikud, et nende uus elu oli edukas ja nad said hästi hakkama. Iisraeli mineku idee polnud halb, kuid minu olukorras võimatu, või nii mõtlesin ma sellel ajal” (Serman, Centropa). Teised jällegi tundsid, et Eesti on nende kodu ning kuigi suhtumine Iisraeli oli positiivne, ei soovitud siit lahkuda: „Vot aga ma tahan öelda et, Eesti kohta, vot mina olen ma olen Eesti, Ma ei tahtnud mitte kunagi, mul ei olnud tahtmist Iisraelisse minna, mitte kunagi. ... Mind keegi siin ei vihka, keegi mind ei pelga, mul ei ole siin keegi midagi halba teinud, et kui mina oleks pidanud kusagilt Iisraelisse minema, ma läheks sellepärast ära, et mul on siin väga halb. Vot aga mul ei ole mitte midagi öelda. Ja ma olen terve elu tundnud siin väga, siin ennast komfortselt“ (I2) ja „Alates 1970ndatest läksid paljud Eesti juudid Iisraeli. Ma ei soovinud ära minna, osaliselt mu abikaasa pärast kuid peamiselt selle pärast, et olen konservatiivne. Ma olin elanud ühel ja samal tänaval terve oma elu ning töötanud ühes kohas peaaegu terve elu. Mul on raske ette kujutada teise korterisse kolimist, rääkimata linnast ja riigist. Paljud mu sõbrad emigreerusid. Ma olin nende pärast väga mures ja kirjutasin neile kirju“ (Kuremaa, Centropa). Mõnikord tekkis lahkuda soovijatel võimudega probleeme: „Ma tean ühte meest, kes vangistati, kuna ta rääkis Iisraeli emigreerumise võimalusest. Ta oli kümme aastat vangis

ja sai pärast seda sai lahkumiseks loa (Kelenzon, 2015: 14). Üksikutel juhtudel saadi Eestist Iisraeli põgeneda ka enne 1970daid, kuna juba 60datel anti aeg-ajalt lubasid sugulaste külastamiseks Iisraelis ning Henrietta Kaplan, kes külastas 1966. aastal oma vendasid, otsustaski sinna jääda (Rybak, 2018: 40). Iisraeli külastamist ja sinna emigreerumist enne 70ndate algust mainitakse ka ühes intervjuus: „Vanaema proovis, ma ütlen, viis või kuus korda, enne kui ta sinna sõita sai. Mina olin 15, see oli siis 60ndal aastal. Ma ütlen, neli viis korda proovis, enne kui talle luba anti. ... Ema on kaks korda käinud. Esimene kord ta käis 67ndal aastal kus siis see nelja või seitsme päeva sõda⁵⁰ oli“ (I3).

Suurem emigreerumise laine Nõukogude Eestist algas siiski 1970. alguses. Iisraeli minekuks oli vajalik lähisugulase kirjalik luba (paljud neist lubadest olid fiktiivsed) ning lahkuda soovivad inimesed pidid maksma Nõukogude kodakondsusest lahtiütlemise eest. Alates 1972. aastast pidid siin kõrghariduse saanud ja Iisraeli emigreeruda soovivad inimesed maksma ka omandatud kõrghariduse eesti (Rybak, 2018: 41–42). Hiljem seda enam ei nõutud. Eestist Iisraeli emigreerumine oli lihtsam kui mujalt Nõukogude Liidust, siin said inimesed ka vahetult enne lahkumist töötada – mujal tähendas Iisraeli minekuks soovi väljendamine töökoha kaotust (Rybak, 2018: 43).

Nagu varem mainitud, siis I7 emigreerus koos perega Iisraeli aastal 1972 ja I8 1980. Enne Iisraeli lahkumist, 71. aasta lõpus andis isa teada soovist emigreeruda ning seejärel kartis perekond, et juhul, kui nad selleks luba ei saa, isa vallandatakse (I7). Pärast seda, kui isa oli dokumendid esitanud, püüti informandi ema veenda, et tema võiks siiski Eestisse jääda (I7). Vajaminevatest dokumentidest mainiti viisat (I7) ja majahaldurilt tõend korteri kohta, tõend et ei ole komsomolis, tõend et ei tööta, kutse (I8). I7 perekond said kohe loa lahkumiseks, I8 proovis alguses üksi minna, siis talle luba ei antud, poole aasta pärast sai ta koos ema ja vanaemaga lahkumiseks loa (I8). I8 sõnul ei tohtinud Iisraeli minnes kaasa võtta raha ning viisa saades tuli passist loobuda ja seejärel anti Keskpangast iga inimese kohta 90 dollarit. Seetõttu ostsid inimesed siin olles võimalikult palju asju kaasa, et Iisraelis uue elu alustamine lihtsam oleks. Samuti ei tohtinud Iisraeli minna lennukiga, sinna pidi sõitma rongiga (I8). Eesti sugulaste ja sõpradega kirja teel ühenduse pidamiseks küsis I8 neilt selleks luba, kuna sellest võis siiajäänutele probleeme tulla. Samal põhjusel ei kirjutanud ta oma Moskva sõpradele

---

⁵⁰ Mõeldud kuuepäevast sõda, 05-10.06.1967

üldse. Ühel korral sai tema Eesti sõber originaalkirja koopia ning uuesti Eestit külastama tulla sai 18 alles 1998. aastal.

Nii “Juudi passi” kui ka Centropa poolt viidi intervjuud läbi Eestis, seetõttu on ka loogiline, et nende hulgas Israeli emigreerunud juute ei olnud, siiski oldi selles osas positiivselt meelestatud.

KOKKUVÕTE

Vaatamata sellele, et kohati võib sekundaarkirjandusest järeldada, justkui Nõukogude Eestis juutide religioosset ja kultuurilist elu peaaegu ei esinenud, tuleb intervjuudest siiski välja, et kogukond oli olemas ning toimis. Seda ei saa küll võrrelda näiteks kultuuriautonomia ajaga, samas polnud ka kogukonnaelu täielikult ära kadunud.

Rahvaloenduste andmetest järelduvalt suurenes Eesti juudi kogukond vahetult pärast Teist maailmasõda, kuid juutide arv Eestis hakkas taas väljarännete tõttu pärast 1959. aastat langema. Tegemist oli peamiselt suurlinnades elavate kogukondadega, kuid vastukäivate andmete tõttu ei saa täpselt määrata, kui suur osa sõjajärgsest kogukonnast moodustasid evakuatsioonist tagasipöördunud ning kui suure osa mujalt Nõukogude Liidu aladelt sisserännanud juudid.

Suur osa informantidest olid mitmekeelsed ning tihti omandati teine (ja ka kolmas) keel juba lapsepõlves. Juudid tundsid üksteist ning käisid omavahel läbi. Samuti on näiteid kultuuritegevustest: Tartus tegutses Rem Blumi juhtimisel filosoofiaring, kus osalesid valdavalt juudisoost üliõpilased ning Tallinnas oli aastatel 1963–1971 juudi teater, kus etendati jidišikeelseid lavatükke.

Nõukogude ajal oli Tallinnas kaks palvemaja: Kreutzwaldi 23, mis tegutses aastatel 1946–1966 ning Magdalena 9, mis tegutses aastatel 1966–2000. Tartus ja Pärnus kohtuti inimeste kodudes. Palvemajades küll käidi, kuid rohkem tähistati pühi kodudes ning tehti traditsioonilisi toite. Eriti vanemate inimeste hulgas oli juute, kes püüdsid vastavalt võimalusele *kašrut*'i jälgida. Olulisteks elusündmusteks olid ümberlõikamine ja matused. Traditsioonilisi pulmi peeti vähem. Ümberlõikamiste tõttu satuti aeg-ajalt ka võimudega pahuksisse kuid traditsiooniliste matustega selliseid probleeme ette ei tulnud.

Üldiselt väideti, et Eestis oli olukord juudivastasuse osas leebe kui mujal Nõukogude Liidus, kuid siiski olid peaaegu kõik informandid antisemiitlust ühel või teisel viisil oma elus kogenud ning lõpuks sellega lihtsalt harjuti.

Iisraeli ja sinna emigreerumise osas oldi positiivselt meelesstatud. Võimaluse piires püti välismeedia abil Iisraelis toimuvaga ennast kursis hoida ning kõik informeeritavad teadsid kedagi, kes oli sinna emigreerunud.

ALLIKALOEND

ALTSHULER, Mordechai. 2012. *Religion and Jewish identity in the Soviet Union, 1941–1964*. Waltham: Brandeis University Press.

AMITAN-WILENSKY, Ella. 1971. Estonian Jewry. A Historical Summary - *The Jews of Latvia*, 336-347. Tel Aviv: Association of Latvian and Estonian Jews in Israel.

BEILINSON, Isak. 2004. *Tallinnskom Evrejskom teatre*.
<https://muuseum.jewish.ee/Culture/Beilinson.html> (vaadatud 23.04.2021).

BERG, Eiki. 1994. Juudi asustuse iseärasusi Eestis - *Akadeemia*, nr. 4, 816-829.

EESTI rahvastik rahvaloenduste andmetel I. 1995. Tallinn: Eesti Statistikaamet.
<https://vana.stat.ee/> (vaadatud 23.07.2019).

GITELMAN, Zvi. 1998. Native Land, Promised Land, Golden Land: Jewish Emigration from Russia and Ukraine – *Harvard Ukrainian Studies*, vol. 22, 137–163.

GURIN-LOOV, Eugenia. 1990. *Juudid Eestis*.
https://museum.jewish.ee/history/jews_in_eesti_es.pdf (vaadatud 20.10.2020).

HERSHAW, Ralph. 2012. Pre-war Jewish Tartu. 1-8.
<https://muuseum.jewish.ee/history/Tartu%20Hirschovitsch.pdf> (vaadatud 20.10.2020).

JEWS in Estonia. 1997. Estonian Institute.
https://museum.jewish.ee/history/Estonian_institute.html (vaadatud 23.04.2019).

JOKTON, Kopl. 1992. *Juutide ajaloost Eestis*. Tartu.
<https://museum.jewish.ee/history/Jokton.pdf> (vaadatud 20.10.2020)

JUUTE paluti lahkuda kohvikust - *Postimees* 10.01.1938.
<https://muuseum.jewish.ee/history/Holocaust/Ateen.pdf> (vaadatud 20.10.2020).

KATZ, Josef. 2002. *Tallinna juutide kultuurielu 1918-1940 aastatel*. Tallinn.
<https://muuseum.jewish.ee/Culture/Katz%20diplom.pdf> (vaadatud 20.10.2020)

KELENZON, Galia. 2015 (?). *Evrejskij passport*. Tallinn.
https://museum.jewish.ee/stories_es.html (vaadatud 20.10.2020).

KUULI, Olaf. 2001. 1953. aasta EKP materjale sirvides – *TUNA*, nr. 2, 90-94.

LIIVIK, Olev. 2009. The persecution of Jews in Estonia in the Late 1940s and Early 1950s – *Estonia since 1944: Reports of the Estonian International Commission for the Investigation of Crimes Against Humanity*. 405–415. Tallinn: Tallinna Raamatutrükikoda.

MANIFEST kõigile Eestimaa rahwastele. 27.11.1918. Väljaandja: Eesti Maapäewa Wanemate Nõukogu.

MICHELSON, M, 1990, Juudid Tartus - *Edasi*, nr. 188, ?. <https://museum.jewish.ee/> (vaadatud 20.10.2020).

NODEL, Emanuel. 1972. Ettekanne “*Life and death of Estonian Jewry*” - 3rd Conference on Baltic Studies. University of Toronto. 11-14.05.

PARMING, Tõnu. 1979. The Jewish Community and Inter-Ethnic Relations in Estonia, 1918-1940 - *Journal of Baltic Studies*, vol. X, no3, 241-261. <https://museum.jewish.ee/history/parming.pdf> (vaadatud 20.10.2021).

PÕLDSAM, Anu. 2017. Juudi keeletulist Eestis – *Eesti Evangeelne Luterlik Kirik 100. Kirik, teoloogia, mälestused*. EELK Usuteaduse Instituudi toimetised XXVI. Tallinn: Tallinna Raamatutrükikoda. 221–237.

RAHVASTIKU koostis ja korteriolud. 1. III. 1934 rahvaloenduse andmed. Vihik II. 1935. Tallinn: Riigi statistika keskbüroo. <http://dspace.ut.ee/handle/10062/4439> (vaadatud 23.04.2021).

REMME, Atko. 2011. *Religioonivastane võitlus Eesti NSV-s aastail 1957–1990. Tähtsamad institutsioonid ja nende tegevus*. Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus.

RYBAK, Mark. 2018. Aliyah of Estonian Jews. https://museum.jewish.ee/Community/Aliyah%20from%20Estonia.pdf?fbclid=IwAR2ZxE82PhDuj_JnXI71n43ND3CWMpRobcMNn6952UPzOu7nLkMhKY-6POE (vaadatud 23.04.2021).

SAKS, Elhonen, 1994, Mõnda Tartu Ülikooli osast Eesti juutide kultuuriloos - *Kultuurileht*, nr. 25, 13. <https://museum.jewish.ee/> (vaadatud 20.10.2020).

ŠOR, Tatjana. 2000. Evrei – prepodavатели v Tartuskom universitete (1632–1990) – *Evrei v menjajuščemsja mire*. III, 234–244. Riga: Fond Šamir im. M. Dubina: Ćentr izuĉenija Iudaiki Latvijkovo universiteta.

TALLINNA *sünagoogide/palvemajade nimekiri (mitte lõplik nimekiri)*. 2007. <https://muuseum.jewish.ee/Religion/tallinn%20synagogue.html> (vaadatud 23.04.2021).

VERSCHIK, Anna. 2000. *Estonian Yiddish and its contacts with coteritorial languages*. Tartu: Tartu University Press.

WEISS-WENDT, Anton. 2017. *On the Margins. Essays on the History of Jews in Estonia*. Budapest: Central European University Press.

INTERVJUUD JA TEATED

I1 Intervjuu Juuni 12.06.2020 Tartu

I2 Intervjuu 14.07.2020 Tartu

I3 Intervjuu 29.08.2020 Tartu

I4 Intervjuu 01.10.2020 Tartu

I5 E-kiri 31.10. 2020

I6 Mitmikintervjuu 06.10.2020

I7 Telefonikõne veebi vahendusel 02.04.2021

I8 Intervjuu veebi vahendusel 11.04.2021

CENTROPA VEEBILEHEL VÄLJA TOODUD INTERVJUUD

BLANK, Amalia. <https://www.centropa.org/biography/amalia-blank> (vaadatud 20.04.2021).

BLUMBERG, Revekka. <https://www.centropa.org/biography/revekka-blumberg> (vaadatud 20.04.2021).

DOBRYSH, Avi. <https://www.centropa.org/biography/avi-dobrysh> (vaadatud 20.04.2021).

EPSHTEYN, Perle Liya. <https://www.centropa.org/biography/perle-liya-epshteyn> (vaadatud 20.04.2021).

FEIMAN, Dora. <https://www.centropa.org/biography/dora-feiman> (vaadatud 20.04.2021).

FERDMANN, Etta. <https://www.centropa.org/biography/etta-ferdmann> (vaadatud 20.04.2021).

GINOVKER, Leo. <https://www.centropa.org/biography/leo-ginovker> (vaadatud 20.04.2021).

KAMIYENOVSKAYA, Margarita. <https://www.centropa.org/biography/margarita-kamiyenovskaya> (vaadatud 20.04.2021).

KAPLAN, Liya. <https://www.centropa.org/biography/liya-kaplan> (vaadatud 20.04.2021).

KHANSON, Ester. <https://www.centropa.org/biography/ester-khanson> (vaadatud 20.04.2021).

KRAEMER, Anatoli. <https://www.centropa.org/biography/anatoli-kraemer> (vaadatud 20.04.2021).

KUREMAA, Dina. <https://www.centropa.org/biography/dina-kuremaa> (vaadatud 20.04.2021).

KURIZKES, Henrich. <https://www.centropa.org/biography/henrich-kurizkes> (vaadatud 20.04.2021).

LAANE, Ruth. <https://www.centropa.org/biography/ruth-laane> (vaadatud 20.04.2021).

LAUD, Cilja. <https://www.centropa.org/biography/cilja-laud> (vaadatud 20.04.2021).

LEPIKU, Bluma. <https://www.centropa.org/biography/bluma-lepiku> (vaadatud 20.04.2021).

LIBMAN, Sima. <https://www.centropa.org/biography/sima-libman> (vaadatud 20.04.2021).

PATOVA, Miriam. <https://www.centropa.org/biography/miriam-patova> (vaadatud 20.04.2021).

RANDVEE, Rachel. <https://www.centropa.org/biography/rachel-randvee> (vaadatud 20.04.2021).

RAPOPORT, Simon. <https://www.centropa.org/biography/simon-rapoport> (vaadatud 20.04.2021).

RUBINSTEIN, Boris. <https://www.centropa.org/biography/boris-rubinstein> (vaadatud 20.04.2021).

SAKS, Elkhonen. <https://www.centropa.org/biography/elkhonen-saks> (vaadatud 20.04.2021).

SCHIFF, Morris. <https://www.centropa.org/biography/morris-schiff> (vaadatud 20.04.2021).

SERMAN, Isaac. <https://www.centropa.org/biography/isaac-serman> (vaadatud 20.04.2021).

SHARIK, Julianna. <https://www.centropa.org/biography/julianna-sharik> (vaadatud 20.04.2021).

SHEIN, Irene. <https://www.centropa.org/biography/irene-shein> (vaadatud 20.04.2021).

SHEIN-KUZNETSOVA, Ronny. <https://www.centropa.org/biography/ronny-sheyn-kuznetsova> (vaadatud 20.04.2021).

SHKOP, Siima. <https://www.centropa.org/biography/siima-shkop> (vaadatud 20.04.2021).

SORKINA, Maria. <https://www.centropa.org/biography/maria-sorkina> (vaadatud 20.04.2021).

SPERANSKAYA, Pesse. <https://www.centropa.org/biography/pesse-speranskaya> (vaadatud 20.04.2021).

STRAZH, Ruth. <https://www.centropa.org/biography/ruth-strazh> (vaadatud 20.04.2021).

ZAKH, Masha. <https://www.centropa.org/biography/masha-zakh> (vaadatud 20.04.2021).

ZAUER, Sarah. <https://www.centropa.org/biography/sarah-zauer> (vaadatud 20.04.2021).

UMOVA, Edith. <https://www.centropa.org/biography/edith-umova> (vaadatud 20.04.2021).

VASSERMAN, Mariasha. <https://www.centropa.org/biography/mariasha-vasserman>
(vaadatud 20.04.2021).

VEE, Ester. <https://www.centropa.org/biography/ester-vee> (vaadatud 20.04.2021).

SUMMARY

Estonian Jewish Community during the Soviet Era (1945–1980).

The aim of the Master's thesis is to describe the Estonian Jewish Community during the Soviet era through its different aspects: statistics, community's social, religious, and cultural particularities and to analyze its relations with the rest of the society, including attitude towards Jews and emigration to Israel.

As the Estonian Jewish Community hasn't been studied in-depth during the allocated timeframe, I chose to conduct semi-structured interviews for the collection of the materials. All of the informants were Jews, born in Estonia, and had lived during the Soviet times. I conducted eight interviews, of which seven were oral and one was written. Two of the oral interviews were done via the internet because the subjects live in Israel. Collected information was then categorized and whenever possible, compared with secondary sources.

The first chapter briefly describes the Estonian Jewish Community before 1945 and gives a cursory overview of Jews in the Soviet Era in 1945–1980. In the second chapter, some statistical data is given about the community, after that different organizations are described. The last chapter describes religious life, including going to the prayer house, celebrating Jewish holidays, *kashrut*, and lifecycle events such as circumcision, weddings, and funerals. Finally, antisemitism and attitude towards Israel and emigration to Israel are described.

According to censuses, the number of Estonian Jews increased directly after the Second World War but after 1959 the number of Jews in Estonia started to slowly decline again. Jews mostly resided in bigger cities but because of the ambivalent data, no exact numbers can be given about how many Jews returned to Estonia after the evacuation and how many of them came here from different parts of the Soviet Union.

Most of the informants were multilingual and usually, the second (or third) language was acquired in childhood. Jews knew each other and kept in touch. Likewise, there are examples of cultural life: there was a philosophy club in Tartu, supervised by Rem Blum, and a Jewish Theatre was operating in Tallin from 1963–1971, producing plays in Yiddish.

In Soviet times, there were two prayer houses in Tallinn. First in Kreutzwald street (1946–1966) and the second one in Magdalena street (1966–2000). People went to prayer houses but more often the holidays were celebrated at home and traditional food was cooked. Particularly elderly people tried to observe kashrut if possible. Important lifecycle events were circumcisions and funerals, traditional weddings were conducted rarely. Because of the circumcisions, people sometimes had problems with the authorities but nothing of the like can be said about funerals.

Generally, it was said that there was less antisemitism in Estonia than in the rest of the Soviet Union, regardless most of them had still suffered some antisemitic episodes during their life and in the end people simply got used to it.

Informants were favorably inclined towards Israel and making aliyah. Whenever possible, people tried to be informed about Israel. Everyone knew at least one person, who had emigrated.

Lihtlitsents lõputöö reprodutseerimiseks ja üldsusele kättesaadavaks tegemiseks

Mina, Lily Naruski,

1. annan Tartu Ülikoolile tasuta loa (lihtlitsentsi) minu loodud teose „Eesti juudi kogukond Nõukogude perioodil (1945 – 1980)“, mille juhendaja on Anu Põldsam, PhD, reprodutseerimiseks eesmärgiga seda säilitada, sealhulgas lisada digitaalarhiivi DSpace kuni autoriõiguse kehtivuse lõppemiseni.
2. Annan Tartu Ülikoolile loa teha punktis 1 nimetatud teos üldsusele kättesaadavaks Tartu Ülikooli veebikeskkonna, sealhulgas digitaalarhiivi DSpace kaudu Creative Commons'i litsentsiga CC BY NC ND 3.0, mis lubab autorile viidates teost reprodutseerida, levitada ja üldsusele suunata ning keelab luua tuletatud teost ja kasutada teost ärieesmärgil, kuni autoriõiguse kehtivuse lõppemiseni.
3. Olen teadlik, et punktides 1 ja 2 nimetatud õigused jäävad alles ka autorile.
4. Kinnitan, et lihtlitsentsi andmisega ei riku ma teiste isikute intellektuaalomandi ega isikuandmete kaitse õigusaktidest tulenevaid õigusi.

Lily Naruski
03.05.2021